

ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו 'חסדי אבות' על מסכת אבות

יעקב שמואל שפיגל

א. תולדותיו של ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו

אחת מהמשפחות החשובות שישבו במנטובה במאה השש עשרה, הייתה משפחת פרווינצאלו.¹ ראש הענף הוא ר' אברהם ולו שלושה בנים:² דוד, משה ויהודה, שהיו

* שמח אני להשתתף בספר לכבודו של ידידי פרופ' בצלאל בר כוכבא בהגיעו לגבורות. היכרותי עם בצלאל החלה בעת ששנינו למדנו יחד במגמה התורנית בתיכון העירוני ב' בתל אביב, הידוע אז בשמו תיכון צייטלין. כבר אז נודע בצלאל כתלמיד מבריק בלימודים ההומניים, שידיו רב לו גם בתלמוד, וכישרונו זה בא לידי ביטוי לאחר ימים במעמדו האקדמי. התחבטתי באיזה תחום אוכל לקחת חלק בספר זה, וראיתי כי נאה יהיה לפרסם מאמר הקשור לר' דוד פרווינצאלו, שהיה רב חשוב ושלט היטב גם בחוכמות חיצוניות. הרי הדבר מתאים ממש לבצלאל כפי שהכרתיו בראשונה, וכיאה למעמדו הנוכחי. אאחל לבצלאל עוד שנים רבות של מחקר ויצירה מתוך בריאות ונחת.

יש לדעת כי אני מהדיר עתה את פירושו של ר' דוד על מסכת אבות, לקראת פרסומו בע"ה בקרוב. מאמר זה הוא אפוא מעין סקירה ראשונית, ולכן לא עסקתי כאן בנושאים מסוימים, וגם באלה שעסקתי אפשר שבסיום ההדרה יתבררו ויתוספו בהם פרטים.

1 סימונסון, תולדות, הרחיב דברים על המשפחה ובניה, ראו לפי המפתח. בנוסף לזה סיכם סימונסון בקצרה בסוף הספר את כל שכתב על כל אחד ואחד, וכן ציין לספרות המחקר על כל אחד מהם.

2 אפשר שהיה לו בן נוסף בשם יהושע אלישיב, ראו מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תקלד, שציין לכ"י פרנקפורט 135, דף 19 [צ"ל: 11] ע"א, שם פנה חכם זה בשאלה הלכתית לר' משה וסיים: 'הצעיי' יהושע אלישיב אח למכ"ת' [=למעלת כבוד תורתו]. לכאורה היה אפשר לומר שהכוונה לבן אח, שהרי לר' דוד היה בן בשם יהושע, ראו לקמן הערה 22. אבל מלבד הקושי שיש אי התאמה בשמות, קיים קושי נוסף מפני שכידוע באיטליה היה נהוג לקרוא לבן אח או בן אחות בשם נכד [ראו לדוגמה שו"ת ר' משה, כרך א, סי' מה, הערה 2]. אבל יתר על כן, קשה לקבל זאת מפני שר' משה כתב בסוף תשובתו: 'ואתה אחי אם יש לך טענות לסתור את הדין הוציאם אלינו ונדעה אותם... אחיך כנפשך הצעיי' א"פ [=אברהם פרווינצאלו]. וכאן יהיה עלינו לומר ש'אחי' הוא בן אחי, ו'אחיך' הוא דודך, וזה תמוה. ייתכן אפוא שמדובר במליצה בלבד הבאה לציין קרבה, ולא דווקא ביולוגית, בין

רבנים ידועים בזמנם. במאמר זה נעסוק בר' דוד, שדומה ששמו אינו נזכר בספרות הרבנית,³ פרט לאיזכורו בחיבורים העוסקים בתולדות חכמים. החכמים שכתבו את תולדותיו של ר' דוד שאבו את רוב ידיעותיהם עליו מספר מאור עינים לר' עזריה מן האדומים, שהיה בן זמנו והזכירו בספרו. ברם, הם לא בדקו את פירושו של ר' דוד למסכת אבות, 'חסדי אבות', הנמצא בכתב יד ועליו ידובר לקמן, וממנו אפשר לדלות פרטים נוספים שיובאו להלן.

אביא כאן את סיכומו של פרופ' שלמה סימונסון בדבר תולדותיו של ר' דוד, ואוסיף פרטים שמצאתי בפירושו של ר' דוד למסכת אבות. יש לדעת שסימונסון ציין בהערותיו למקורות שונים שעליהם מיוסד הסיכום, אבל לא ציין היכן דן בספר עצמו בפרטים אלו, ועל המעיין לטרוח ולעיין בכל מראי המקומות שנכתבו במפתח. לנוחיות המעיין ציינתי בחלק מההערות מראה מקום לכתוב במפורט בספרו. אלו דברי הסיכום שלו על ר' דוד:⁴

שני האישים הללו. מכל מקום, אם אכן מדובר באח, אזי הוא הצעיר שבהם, שהרי מצאנוהו בחיים בשנת שנ"ה (1595), כפי שציין שם בניהו.

3 מצאתי זכרו בספר שאומנם עוסק בתולדות חכמים, אבל הוא משופע בחידושי תורה, ועל כן אני מציין אלו. כוונתי לספר תולדת [כך בשער הספר] אדם, לר' יחזקאל פייזיל, חלק א, דינהנפורט תקס"א, ראש פרק יב: 'הנה על מהות אורים ותומים אשר לא נתפרשו בחבורי התנאים והאמוראים יש פירושים מפירושים שונים, רש"י ועוד מרבתינו הקדמונים מפרשים באופן א', האבן עזרא מפרש באופן ב', הרלב"ג באופן ג', ור' דוד פרווינצאלו באופן ד'". לכאורה יש לתמוה מניין הכיר המחבר את פירושו של ר' דוד, שהרי פירושו לא נמצא בידינו. ברם סביר ביותר שהמחבר כתב קטע זה מכלי שני, לאמור, על פי דברי ר' עזריה במאור עינים, שצינו לקמן בהערה 42. יש לדעת שהמחבר לא העלים את שמו של מאור עינים מפני שהיה חרם על הספר, אלא זו דרכו של המחבר להעלים את מקורותיו, ראו מה שכתבתי בספרי, עמודים בתולדות הספר העברי, תלמיד עורך, פתח תקוה תש"פ, עמ' 385 והערה 181.

4 סימונסון, תולדות, עמ' 535-536.

מרבני מנטובה במאה הט"ז,⁵ הוא נולד⁶ בשנת 1506 [רס"ו].⁷ בגיל שלוש עשרה העתיק את ספר "איסור והיתר" של ר' יצחק דורא.⁸ אברהם משער אריה⁹ מכנה אותו בשם "הגאון"¹⁰ ראש לדרשני איטליאה שהיו בזמננו". הוא בעל התכנית להקים אוניברסיטה יהודית במנטובה.¹¹ הוא חיבר פירוש

5 סימונסון, תולדות, עמ' 259 הערה 128, ועמ' 275 הערה 198 ציין לפסק של הערכת מס, וכן ציין לערעור על הערכה על מס שניתן חודש לאחר מכן בתאריך 13 במרץ 1578 (שנת של"ח), שעל שניהם חתמו רבני מנטובה ובראשם ר' דוד. נוסף על כך את שו"ת ר' משה, שנדפס לאחרונה, כרך ב, סי' ריג, שבו מצאנו את חתימותיהם של ר' דוד ור' משה על תשובה שהיא למעשה פסק בוררות, ובה ר' דוד חתום ראשון. גם בקונטרס אלה הדברים, מנטובה שכ"ו, שבו נדפסו פסקים ואיגרות בדבר הפרשה הידועה בשם 'גט תמרי-ונטרצו', נמצאות (אין מניין דפים, בערך בעמ' ל) חתימות רבני מנטובה ובראשם ר' דוד, ואילו ר' משה חתום שלישי. (הקונטרס נדפס שוב בתוך שו"ת מהרש"ם החדשות, מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשע"ה; ראו שם דף ל רע"ב.) כנראה ר' דוד חותם בראש מפני שהיה המבוגר ביניהם (ראו הע' 95), אבל איני יודע כיצד נקבע הסדר הפנימי בחתימות של רבני מנטובה, וגם איני יודע אם יש חשיבות לסדר.

6 לא ידוע מועד פטירתו, ראו לקמן הערה 133.

7 הסוגריים והכתוב בהם הם במקור. נראה שהתאריך הנכון הוא רס"ה (1505), כפי שמוסבר בהערה הבאה.

8 כתב היד נמצא בספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים בבודפשט, אוסף קאופמן, ומספרו A 80 (במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים מספרו F 2962). בקולופון נכתב: 'זיהי היום יום ר' יציאת ניסן... אפרילו רע"ט היה ג' ימים אשר נאסף אל עמיו אדונינו המרקיסו יואן פרנציסקו מגונזאגה תנצב"ה... תם ונשלם קונטרסו הזה על ידי אני דוד יצ"ר בכ"ה אברהם פרוינצאלו יזי"א [=יראה זרע יאריך ימים אמן] בהיותו בן יג שנים ט' חדשים י"ח יום ה' יאריך ימי ושנותי בנעימים...'; אכן התאריך שכתב ר' דוד קיים, שהרי ידוע לנו שהמרקיס נפטר בתאריך 29 במרץ 1519, שהוא יום שלישי כ"ז בניסן רע"ט. נמצא ששלושה ימים מאוחר יותר, הוא היום שבו שבו כתב ר' דוד את הקולופון, הוא יום שיש ל' בניסן, שהוא א' דר"ח אייר ('יציאת ניסן'), והוא אף 1 באפריל. נמצא (כלומר, אם נחסיר מתאריך זה 13 שנים ועוד 9 חודשים וכו') כי תאריך הולדתו של ר' דוד הוא י"ז באב רס"ה. יש לתקן אפוא את השנה בדברי סימונסון.

9 בסוף ספרו שלטי הגבורים, מנטובה שע"ב; מהדורה חדשה על ידי מכון שלמה אומן – מכון ירושלים, ירושלים תש"ע, דף תרכ"ע א.

10 סימונסון השמיט, משום מה, את התואר גאון, שנכתב בספר שלטי הגבורים, ואני הוספתיו בסוגריים. העובר על שמות הרבנים המוזכרים בשלטי הגבורים יראה שבתואר זה כינה המחבר רק רבנים בולטים, ואם כן יש חשיבות לתוארו של ר' דוד כפי המחבר. אכן לתואר גאון היו כמה משמעויות במשך הדורות, ראו על כך בספרי, עמודים בתולדות הספר העברי, בשערי הדפוס, ירושלים תשע"ד, עמ' 141-149.

11 ראו בספר עצמו, עמ' 422-425, על החינוך במנטובה באותה העת. בהערה 265 ציין סימונסון לחיבורים שבהם נדפסה תוכניתו של ר' דוד.

למשנה בשם "חסדי אבות";¹² "דוד הפלגה"¹³ אוסף מילים עבריות המפוזרות לדעתו בלשונות זרות;¹⁴ "מגדל דוד" דקרוק עברי; "עיר דוד" פירוש לתורה; ופירוש לשיר השירים. כן הגיה את ספר "עקידת יצחק" ויניציאה 1565 [שכ"ה].¹⁵ כמעט כל חיבוריו אבדו, ובתוכם "השגות... להגן בעד ידידיה האלכסנדררי".

עתה אציין עוד ספרים שחיבר ר' דוד והזכירם בפירושו 'חסדי אבות', וגם הם לא הגיעו לידינו. יש מהם שהזכירם יותר מפעם אחת, ואני מפנה רק למקום הראשון שבו הזכירם. ואלו הם:

1. ספר יראת שמים.¹⁶ הספר מחולק לשערים ולפרקים, ונראה ששמו מעיד על תוכנו וטיבו.

12 סימונסון לא דייק כאן. הפירוש אינו למשנה אלא רק למסכת אבות. אומנם בספר עצמו, עמ' 458, כתב כהלכה, שהפירוש הוא רק למסכת אבות, ואף ציין את מספר כתב היד.

13 ידיעות על ספריו של ר' דוד הגיעו אלינו, כאמור, מספר מאור עיניים לר' עזריה מן האדומים, במפתח השמות. אומנם שם נמצאת טעות במראה מקום של ספר זה, וצ"ל: עמ' 456. כל האמור במאור עיניים הובא בשמו בספר תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה לר' מרדכי שמואל גירונדי ור' חננאל ניפי, טריאסטי תרי"ג, עמ' 80, אות כו. במפתח השמות לספר מאור עיניים, עמ' 150, כתב קסל: 'ובעל תולדות גדולי ישראל (דף פ"ב) הרהיב עוז בנפשו להעתיק מאמרים אלה מתוך ס' מ"ע [=ספר מאור עיניים]. דומה שכוונתו לומר שרמ"ש גירונדי העתיק את הדברים מבלי להודיע את מקורו, ולא צדק בדבריו, אלא כפי שכתבתי רמ"ש גירונדי כתב במפורש שהעתיק ממאור עיניים.

14 לדעת ר' דוד, וכן סבר ר' עזריה שציטט מספרו של ר' דוד, הלשון העברית היא אם כל השפות. אין כאן המקום לדון בכך, אבל זו הייתה הגישה של יהודי איטליה באותה העת, שסברו שגם בתחומים נוספים (פילוסופיה, רטוריקה, מוסיקה ועוד) הכל לקוח מהיהדות. נראה שנגייתו ועיסוקו של ר' דוד בלשון הובילו אותו לחבר ספר מיוחד על הדקדוק העברי. נצרך לכך את דברי תלמידו ר' יהודה סומו, שכתב בקולופון של ספר צחות לר' אברהם אבן עזרא (כ"י ספריית פלטינה, פרמה, ומספרו 2779 [דף 31 ע"ב]): 'תם גם נשלם ספר צחות... ע"י יהודה בכ"ר יצחק וצ"ל סומו משער אריה וכתבתיהו אל הנעלה מורי ורבי דוד יצ"ו בכ"ר אברהם פרוונצי' וצ"ל והשלמתיהו היום יום ו' ד' סיון הוא ג' מאייר רצ"ח' (3 במאי 1538). אגב, גם אחיו של ר' דוד, הוא ר' משה פרווינצאלו, כתב ספר בשם 'בשם קדמון', שנדפס לאחר פטירתו, ויניציאה שנ"ז. בראשו נכתב: 'שיר על השלשית, כולל קצת כללי הדקדוק'. ראו גם סימונסון, תולדות, עמ' 437-438, על העיסוק של חכמי מנטובה בשפה העברית, ועל הסיבות לכך.

15 הסוגריים והכתוב בהם נמצאים במקור.

16 'כמו שפירשנו בספר יראת שמים שער ב' פ' מ"ג ע"ש' (נזכר בפרק א, משנה יב).

2. ספר חוקה.¹⁷ נראה שהוא ספר פרשני לתורה, ומחולק לשערים.

3. ספר שערי דיעה.¹⁸

כן הזכיר בפירושו שניים מספריו שידועים לנו מכבר, והם ספרו עיר דוד¹⁹ ופירושו לשיר השירים, שעליו נתעכב בסעיף הבא.

אין אנו מוצאים בפירושו פרטים על אודות רבותיו, תלמידיו, תולדותיו ומשפחתו פרט לידיעות על שניים מבניו. ידוע שהיה לו בן בשם אברהם, שהיה רב נודע,²⁰ והוא מזכירו בפירושו.²¹ בן נוסף בשם יהושע, שאינו ידוע ממקור אחר, נזכר אף הוא בפירושו.²²

על מעמדו של ר' דוד אנו שומעים מהפולמוס על ספר מאור עינים לר' עזריה מן האדומים. כך כותב ר' אברהם מנחם הכהן פורטו:²³

במושב זקנים בקהל עם קהלא קדישא דקרימונא בדרשי להם שבת פרשת אחרי מות העבר, הכיתי את קרית ספר מאור עינים על קדקדו... באסרי להם קריאתו עד אם יעבור תחת שבט שני הצנתרות המאורים הגדולים ה"ה [=הלא הם] כמהר"ר דוד פרווינצאל יצו' וכמהר"ר ליאון מוסקאטו יצו' וכל עת תרין אריוותא אילן יעידון יגידון בלי היות בו דבר פגול...

לאמור, ר' אברהם פנה לחכמי מנטובה, שם התגורר גם ר' עזריה, כדי שיאשרו את הספר מאור עינים כראוי לבוא בקהל. מבין כל רבני מנטובה בחר ר' אברהם לפנות דוקא לר' דוד ולר' יהודה (ליאון) מוסקאטו כדי לקבל את חות דעתם. נכון שאפשר להסביר את הפנייה דווקא אליהם בהסברים שונים, אבל נראה שבכל אופן אפשר לומר שהפנייה אליהם מלמדת על מעמדו של ר' דוד.²⁴

17 'וכמו שהארכתי בזה בשם החכם ר' ידידיה בס' חוקה שער וישלח משה מלאכים למלך אדום' (א, ג).

18 'ובספר שערי דיעה שער ג' פ' כ"א פירשתי זה המאמר בדרך אחרת קרובה לזו ויפה מאד' (רפ"ג).

19 ברפ"ה כתב: 'כבר הארכתי במספרם בשער א' מספר עיר דוד'.

20 סימונסון, תולדות, עמ' 535. ראו גם לקמן ליד הערה 110.

21 פרק ה משנה יט: 'אך המבורך בני אברהם פי' וז"ל'.

22 הוא מביא את פירושו בנו יהושע בפרק ג על המשנה: 'ר' נחוניא בן הקנה אומר' וכו' ('אך בני יהושע יצו' פירש זאת המשנה בדרך אחרת יפה וז"ל').

23 את האיגרת פרסם שז"ח הלברשטאם, 'שלושה כתבים ע"ד ס' מאור עינים', תהלה למשה, ספר יובל למשה שטיינשניידר, ליפציג תרנ"ו, עמ' 2.

24 אין ענייננו הפולמוס עצמו. עליו ראו מ' בניהו, 'הפולמוס על ספר מאור עינים לרבי עזריה מן האדומים', אסופות ה (תשנ"א), עמ' ריג-רסה, ושם צוינו החכמים שעסקו בזה.

נצרף לכאן את שאנו שומעים מפנייתו של ר' הלל מודינה²⁵ אליו על אודות שאלה הקשורה לריבית:²⁶ 'ידריכני וילמדני, ובאורח מישור ינחני, החכם השלם כמהר"ר דוד פרוינצאלו ישרו"א²⁷ מרכיץ תורה²⁸ במנטובה'.

ב. על פירושו לשיר השירים

בספריית אוניברסיטת קמברידג' באנגליה נמצא כתב יד שמספרו Ms. Add. 636 (מכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית F 15868) המכיל פירוש אנונימי לשיר השירים. בקטלוג של שלמה מאיר שילר-שינסי על אודות כתבי היד הנמצאים בקמברידג' מופיע כי הוא מצא בכתב היד שהמחבר קרא לעצמו באחד המקומות בשם דוד, והוא שיער שהמחבר הוא ר' דוד פרוינצאלו.²⁹ יש להוסיף עליו, כפי שכבר צוין בקטלוג הספרייה הלאומית, כי ברף 41 ע"א נמצא בכתב היד גם תאריך: 'והוא עתה ה' אלפים שי"ד'. ואכן תאריך זה מתאים לשנות פעילותו של ר' דוד. ברם, ברור שהשם דוד אינו מוכיח מי המחבר, ולכן הפנה שילר-שינסי לנספח שבו הרחיב בנושא זה. לא הצלחתי למצוא היכן נדפס נספח זה או הרחבה זו. כנראה היה אמור להיות חלק נוסף לקטלוג, שבו יודפסו הנספחים שהפנה אליהם, וחלק זה לא נדפס.

נראה ששילר-שינסי ביסס את זיהויו על יסוד דברי ר' עזריה שכתב:³⁰

אגלה אונך כי אחרי כתבי הפרק הזה עד הנה נזדמן הרר"י מוסקא"טו לשים עינו עליו ויהלל אותו בה שעתא אל הר"ר דוד פרוב"ניצאלי, ואז ענה דודי³¹

25 עליו ראו סימונסון, תולדות, עמ' 524, ובציונים שם.
26 כך נמצא בקובץ שאלות ותשובות מחכמי איטליה, כ"י ספריית בית המדרש ללימודי יהדות, ניו יורק, Ms. 10143 (במכון לתצלומים בספרייה הלאומית ס' F 43473) דף 13 ע"א וע"ב. ר' דוד השיב כי הזמן קצר ועל כן הוא אינו יכול להתעמק בנושא, וכי שאל בזה את כמהר"ר פנחס אלייא (עליו ראו סימונסון, תולדות, עמ' 526, ובציונים שם) ואת 'הגאון אחי יצ"ו'.

27 יחיה שנים רבות וטובות אמך.

28 יש לדעת שבקובץ זה קיימות עוד שאלות מאת ר' הלל ומרבנים אחרים וכולן מופנות לר' משה פרוינצאלו. לפיכך יש מקום לשאול מה ראה ר' הלל לשגר שאלה זו לר' דוד, ואיני יודע תשובה לכך. על משמעותו ותפקידו של 'מרכיץ תורה' באיטליה ראו בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 99-102.

29 S. M. Schiller-Szinessy, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts Preserved in the University Library, Cambridge*, Cambridge 1876, vol. 1, pp. 44-45

30 מאור עינים, ימות עולם, פרק נא (עמ' 428 במהדורת קסל).

31 אין קרבה משפחתית בין ר' דוד לר' עזריה, אלא הואיל ואנו עוסקים בשיר השירים השתמש

ההוא ואמר לו גם אנכי אחזתי הדרך הזה עצמו בבאור שיר השירים שלי על הכתוב (ו, א) אנה פנה דורך ונבקשנו עמך, שהם דברי האומות לישראל מימי בית שני.

נשווה אפוא דברים אלו לפירוש שיר השירים בכתב יד קמברידג', שכן נאמר בו על אותו פסוק (דף 45 ע"א):

אנה הלך דורך היפה בנשים. כשמוע נבוכד נאצר³² ועבדיו... לכן אמ' [נבוכדנצר] אנה הלך דורך היפה באמונתך מכל הנשים האם עזב אותך מכל וכל... וכל זה רמז ואות למה שכתב נבוכד נאצר לכל בני מלכותו וז"ל (דניאל ג, כח) ענה נבוכד נאצר בריך...

עוד אני אמרתי כי ראוי לתת לב על מאמר הלזה ונבקשנו עמך כי הנה אנכי רואה כי מאז והלאה התחילו האומות ומלכיהם לקרא בשם ה' מה שלא עשו מקדם ומאז... וכורש מלך פרס... ודריוש אמ'... ובעזרא כתו' וישמעו צרי יהודה ובנימין... ואחריו בימי שמעון הצדיק בא אלכסנדרוס לירושלם ועשה לו ולעיר התורה כל הכבוד שהוא אשר עשה. ואחר זה בימי תלמי המלך רצה להעתיק אל לשון יוון כל ספרי הקודש... וכמעט כל חלקי העולם הודו באמתתה וטובתה וכי כנים דבריה וכלם נכוחים... וקודם זה ג"כ הרומיים היו מנשאים את היהודים... גם בימי רבינו הקדוש היה אנטונינוס מכברו... ואחריהם בא מחמד נביא הישמעאלים והוא גם הוא שבח משה ותורתו... ובזמנינו העתיקה אל לשון לעז היינו וולגאר³³ למען תהיה שגורה בפי הכל וידעוה גדולים וקטנים.

המחבר הסביר שפסוק זה מדבר בנבוכדנצר, לאמור, בזמן החורבן ולא בזמן הבית השני. אפשר שזה נחשב אצל שילר-שינסי כתחילת ימי בית שני. אומנם את המשכו של הפסוק 'ונבקשנו עמך' הרחיב הפרשן בפירוש שיר השירים הרבה מעבר לימי הבית השני. אם דייק ר' עזריה בדבריו שהובאו לעיל ('שהם דברי האומות לישראל מימי בית שני'), והזמן המוזכר אצלו הוא אך ורק ימי הבית השני, הרי אין התאמה

ר' עזריה במליצה המבוססת על פסוק משיר השירים (ב, י': 'ענה דודי ואמר לי'), שהרי הלשון דודי משמעותה גם חברי וידידי, ובנוסף לכך יש כאן משחק מילים עם שם הידיד, שהוא ר' דוד.

32 הרווח במילה 'נבוכדנאצר' נמצא בכתב היד. צורת כתיבה זו נמצאת במקורות נוספים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

33 היינו איטלקית-יהודית, שפה המבוססת על האיטלקית שבה השתמשו יהודי איטליה, ואותיותיה כתובות עברית.

בין דבריו לזמן שנקט הפרשן. לפי זה איני רואה הוכחה ברורה שכ"י קמברידג' אכן חובר בידי ר' דוד פרווינצאלו. עתה כשיש בירינו את פירושו של ר' דוד לאבות, עלינו לבחון גם באמצעות את שאלת זיהוי המפרש האנונימי לשיר השירים. ר' דוד הזכיר בפירושו לאבות פעם אחת את דבריו בפירושו לשיר השירים. ואלו דבריו (אבות א, ב):

וכן נתנסה אברהם בי' נסיונות ונעשה לו ית' קנין קים ועליו יצדק אלקי אברהם ולכן ראוי לעם ישראל לעקור עצמן לפני ית' ולאהבו בכל לב ובכל נפש ובכל מאד ואין ספק כ"א כה יעשו ידבקו בהם ענין האלקי ... ועליהם יצדק בצלם אלקים עשה אותו כלו'מר כפי כונתו ומחשבתו ית' ולו"א [=ולזה אמר] שלמה שוקיו עמודי שש מיוסדים על אדני פז (שיר השירים ה, טו) הם חלקי התורה כלה וכמו שפירשתי שם, וזאת עצת ר³⁴ שמעון הצדיק בג' הנ"ל.

והרי לנו מה שנאמר בפירוש האנונימי לשיר השירים בפסוק זה (דף 44 ע"ב):

לכן אני אומ' כי האדנים האלה הם השתי תורות בכתב ושבעל פה שהם אדנים שעליהם מיוסדת בריאת העולם כמו שאמ' הכתו' אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתי. ומילת פז תעיד על פירוש זה ואמיתתו כי כמו שחכמת ה' ית' נקראת פז לנקיונה מסיג וחלאה, כן תורות ה' אשר הם פרי חכמות הם שלמות ותמימות ולכן תורת ה' היא תמימה והיא א"כ משיבת נפש אל האלקים אשר נתנה.

יש דמיון בין הדברים, שהרי בשניהם האדנים הם תורה שבכתב ותורה שבעל פה, אבל בפירושו לאבות הוא קורא להם 'חלקי התורה כלה', ואדם יכול לומר שאין זה חופף לכתוב בפירוש לשיר השירים.

נמצא שאפשר שיש ראייה מסוימת מ'חסדי אבות' להשערת שילר-שינסי, אבל לא ברור שיש כאן ראייה מוחלטת. ולא זו בלבד אלא שאפשר שהפירוש שהאדנים הם כנגד שתי תורות, הוא פירוש שנאמר על ידי פרשן אחר. נפנה עתה להשוואה נוספת. שילר-שינסי ציין למקום בפירוש שיר השירים שבו מוזכר שם הכותב, דוד, אבל לא העתיקו. נעתיק את הכתוב שם:

ואני דוד מוסיף ואומר כי זו כונת רז"ל כד הוו חלשי רבנן מגרסייהו הוו אמרי מילי דבדיחותא, כלו'מר שנחלש גופם ואבדה תאותם למאכל לכן

34 שמעון הצדיק אינו מכונה בתואר 'רבי', והמחבר כתב כן אגב אורחה.

לעודד הכח הגופני היו עוסקי' במיני שחוק והתול להביא עצמם אל תאות המאכל פן ימותו קודם עתם. וכן אמרו (שבת כה ע"ב, ע"ש) אשה נאה דירה נאה ומטה מוצעת לתלמידי חכמי', כי לכאורה יקשה איך הסכימו שהחכמי' אשר תורתם אמונתם יתענגו באשה [ו]דירה נאות... אלא ודאי צריכי' הם לאלו הרברים המשמחי' יותר מכל אדם ביען כי הם מתבודדי' בלמודם ושמים בו כל עשתונותם ואבדו תאות התשמיש...³⁵

והנה בהקדמה למסכת אבות, שהבאנו לקמן, הזכיר ר' דוד את מאמר רז"ל המובא כאן וגם פירושו:

אמנם כד הוה חלשי מגירסייהו הוה אמרי מילי דבדיחותא דרך לעג ושחוק על הנמשכים אחרי (אחרי) תאוות החמר, להמשיך לב התלמידים אל עבודת ה'. ולכן נקראו אגדות מן תרגום במשוך היובל (שמות יט, יג) במיגד שפורא, עד כי בראותם נער שוחק או אוכל וצועק היו אומרים לתלמידיהם הנה זה חמור נוער.

אין פירוש זה תואם את הפירוש בשיר השירים.

ר' דוד הזכיר מאמר זה בפירושו לאבות עוד פעמיים, והרי הן לפנינו:

א. כמו שארז"ל כד הוה חלשי רבנן מגירסייהו הוה אמרי מילי דבדיחותא ולא היו דברי ליצנות, רק הלצות מה וחדות, אך השחוק הרביעי³⁶ המביא לידי ליצנות אסור בעה"ז [=בעולם הזה], אבל לעה"ב [=לעולם הבא] מותר כי לא יביא לידי ליצנות כי יסור לב האבן, והשמחה ההיא תהיה אלקית ע"ד [=על דרך] שוש אישיש בה' (ישעיהו סא, י). (אבות ג, יג).

ב. וכבר אמרו כד הוה חלשי רבנן מגירסייהו הוה אמרי מילי דבדיחותא אך זה היה במידה להרחיב הנפש שתוכל להשכיל ולהבין בפקוח עיניה יותר ויותר וכת' עת לשחוק (קהלת ג, ד), אך הרבוי בו אסור. (אבות ו, ה).

עולה מהשוואה זו, שר' דוד פירש מאמר זה בדבריו בשיר השירים בשונה מהפירושים שכתב למאמר זה בחיבורו למסכת אבות. אבל נראה שאין בזה כדי להכריע אם הפירוש לשיר השירים יצא מתחת ידו אם לאו, משום שאנו רואים כי גם בפירושו לאבות הוא כתב שלושה פירושים שונים למאמר זה. אם כן, אין זה מן הנמנע שר'

35 והוא מרחיב את הרברים, וכוונתו בקצרה היא, שתלמיד חכם צריך אישה יפה כדי שתתעורר בו תאוות התשמיש ויקיים פרייה ורבייה.

36 הרב, המרובה.

דוד יפרש פירוש שונה מהם גם בפירושו לשיר השירים. זו דרכו של פרשן, וביותר אם הוא גם דרשן, שהוא מפרש מאמר חז"ל בכמה פנים. על כן קשה להסיק מסקנה מוחלטת בדבר ייחוס הפירוש לשיר השירים לפי הפרטים הללו.

והנה, אף על פי שעד הנה אנו מסופקים בזהות המחבר, נוכיח עתה כי המחבר הוא ר' דוד. ואם תשאלו, מדוע אפוא הארכנו בהשוואות דלעיל, שלא הביאנו לידי פתרון, תשובתנו תהיה כי עשינו כן כדי להראות שלא רק מצד הסברה יש לטעון שהבדלים בפרשנות באותו עניין ממש אינם מלמדים בהכרח כי מדובר בשני מחברים שונים, אלא הראינו זאת גם בראיה של ממש.

ועתה נוכיח כי המחבר הוא ר' דוד. בצד הפירוש לשיר השירים יש כתיבה מרובה בגיליונות. לעיתים היא ארוכה למדי, אבל צורת הכתיבה בה אינה אחידה. ברור שהגיליונות נכתבו בידי המחבר, שהרי אין מדובר כאן בתיקונים אלא בתוספת הסבר של ממש.³⁷ נראה אפוא שהמחבר הוסיף על דבריו מדי פעם, ועל כן הכתיבה אינה אחידה.

הרי לנו דברי המחבר בפירוש שיר השירים על הפסוק 'שחורה אני ונאווה' (שיר השירים א, ה, דף 22 ע"ב):

כי הנני שחורה ושחורה בגלות הארוך הזה אלף ועוד שנים, אמנם עכ"ז
[=עם כל זה] לא אודה בנמשך, ואדרבה נאווה אנכי ותורתך בקרבי היא תורה
אמת וקיימת וראיה אמיתית לזה...

ועל כך באה הערת גיליון (דף 23 רע"א):

וכן כתב החכם ר' ידידיה³⁸ דף תקנ"ו וז"ל אך תורתנו היא קיימת בלתי
משנתני' וקיימת כמו חתומה בחותמו' הטבע עד היום ונוחיל כי נעמוד בכל
הזמני' קיימו עדי עמידו³⁹ שמש ירח... וכל העולם וכו' ע"ש.

והרי דבריו בפירושו לאבות (א, א):

37 ראה נוספת לכך יש להביא מהכתוב בגיליון בדף 51 ע"ב: 'והנר' ישוה מאמ' חמוקי ירכיך למה שפירשתי למעלה בפסוק איש חרבו על ירכו'. הרי שהכותב בגיליון הוא המחבר עצמו.
38 הביטוי 'החכם ר' ידידיה' וציון הדף אף הם יש בהם ללמד שהדברים נכתבו על ידי ר' דוד, כי זו דרכו תמיד בפירושו לאבות לכנות את ר' ידידיה בתואר 'החכם ר' ידידיה' ולציין לדף (או לעמוד, שני המונחים זהים אצלו). אומנם כפי שנראה בהמשך הדברים סעיף ז, סוף אות (ב), היו עוד חכמים שהשתמשו בדברי פילון ובתואר ר', אם כי הם לא השתמשו בתואר 'החכם' ולא ציינו לעמודים. אבל כדי להוציא מכל ספק, הבאתי את המקבילה מפירושו לאבות.

39 הקריאה של שלוש מילים אלו אינה ודאית והיא קשה. נראה שצ"ל: קיימי' עד יעמדו.

אולם אחר זה בהיות יד ישראל דלה והולכת ואין עוד נביא וחזזה ולא שופט, מי יקיים אותה [את התורה] ויעיד על אמתתה... וזה הקיום אשר ביד כל ישראל אחר כל התלאות אשר סבבנו, עדות קיימת על היות התורה נצחית, כמו שכתב החכם ר' ידידיה עמוד תקנ"ו⁴⁰ אחרי סיפר כי כל תורות הראשונים חלפו למו לסבות, אמר, אך תורתנו היא קיימת ובלתי משתנית כמו חתומה בחותמות הטבע מעת נתינתה עד היום, ונוחיל היותה נמשכת לעולם ועד בלי ירח.⁴¹

יש לשים לב שלא זו בלבד שהתוכן של שני המקורות שווה, אלא יתר על כן. הר"י ש לתרגם את דברי ר' ידידיה, והכותב תרגם בשני המקומות תרגום כמעט זהה. ואף אומנם שיש קצת הבדל בתרגום המובאה מר' ידידיה, דומה שמחבר אחד כתב את שניהם. והרי עוד הוכחה לדבר. בדף 44 ע"ב נמצאת הערת גיליון:

ואולי כי רמז באדני פז (שיר השירים ה, טו) אל האורים והתומי' הם התורה הכתובה לפניו ית' באש שחורה ע"ג [=על גבי] אש לבנה וכבר הארכתי הדבור בזה במקומו ע"ש.

והרי דברי ר' עזריה:⁴²

והחכם הכולל הר"ר דוד פרווינצאלי בפרושו לתורה המתואר עיר דוד אחרי הקדמות רבות כתב וז"ל הוא יתעלה נתן התורה הכתובה לפניו באש שחורה על גבי אש לבנה אל משה נאמן ביתו בהצנע והיא הנקראת אורים ותומים וכו'.

לא מצאנו פרשן פרט לר' דוד, המסביר כך את המונח 'אורים ותומים',⁴³ ועל כן ברור שהערת הגיליון נכתבה בידי ר' דוד. דומה אפוא שבדברינו עד הנה הוכחנו באופן מוחלט כי מחבר פירוש שיר השירים שלפנינו הוא ר' דוד. עם זאת יש לציין לדבריו על הפסוק 'שערך כעדר העזים' (שיר השירים ד, א דף 47 ע"ב): 'שערך כעדר העזים, ירמוז על רבוי הנזירים והפרושים אשר היו בימי בית

40 לדברי פילון ראו פילון, כתבים, כרך א, על חיי משה, עמ' 275 (14), שם תורגם: 'אנו תקוה [= ונוחיל] שהם יעמדו בעינם לעולמי עולמים כבני אלמוות, כל עוד יתקיימו השמש והירח וכל השמים והעולם'.

41 מליצה על פי הפסוק בתהילים (עז, ו): 'ורב שלום עד בלי ירח'. מכאן עולה כי התרגום נעשה על ידי ר' דוד.

42 מאור עינים, אמרי בינה, ימי עולם, פרק מו (עמ' 398 במהדרות קסל).

43 ראו גם לעיל, הערה 3.

שני כידוע מדבריהם ז"ל ומדברי היוסיפון.⁴⁴ ועל כך באה הערת גיליון: 'ופילונוי הרבה בשבחם הרבה מאד וקרא להם רופאי הנפש'. זו הפעם היחידה שר' דוד אינו קורא לפילון בשם 'החכם ר' ידידיה', אלא בכינוי 'פילונוי', וזה קצת מתמיה, שהרי זה שמו ביוונית או בלטינית, ומה ראה ר' דוד לכנותו בשם זה?⁴⁵ האם יש לכך קשר לדברי ר' עזריה:⁴⁶ 'המכונה אצל יונים והרומיים פילונוי, אשר לרדוף את דרך קצת יחידי סגולה הנמצאים בדורנו החילותי מראש לכנותו קרוב להוראת שמו הנזכר ידידיה'. לאמור, הכינוי ידידיה הוא חדש יחסית. ולכן אפשר לשאול האם הערת גיליון זו כתב ר' דוד טרם שנתקבל הכינוי ידידיה.⁴⁷ ואכן, צורת הכתב של הערה זו שונה מצורת הכתב של הגיליון שהבאנו לעיל, שם נזכר 'החכם ר' ידידיה'; וכבר כתבנו לעיל שצורת הכתב של ההערות מלמדת שהן נכתבו בזמנים שונים.

44 ר' דוד הביא בפירושו לשיר השירים כמה פעמים קטעים מספר יוסיפון וכוונתו ליוסיפון העברי. הוא השתמש – כפי שעולה מלשון הציטוטים – במהדורת ויניציאה ש"ד. אכן במהדורה זו מוזכרים פרושים אבל אין מוזכרים נזירים, וכנראה ר' דוד בכותבו 'נזירים' התכוון לחסידים שאכן מוזכרים ביוסיפון. ועל כך באה הערת הגיליון שהעתקנו, שבה כותב ר' דוד שפילון מכנה אותם (בלטינית) בשם איסיים. ר' דוד מתרגם זאת לרופאי הנפש כמו שתרגם גם ר' עזריה המוזכר בהערה הבאה. עוד עולה מכאן כי בעת שר' דוד כתב את הפירוש לשיר השירים, לא היה לפניו ספרו של יוספוס במהדורתו הלטינית, וכשהגיע אליו מאוחר יותר, הוא הוסיף הערה זו בגיליון. את המהדורה הלטינית של יוספוס מכנה ר' דוד 'יוסיפון ממלחמת היהודים' ככתוב בהערה הבאה, ואילו ר' עזריה מכנהו 'יוסיפון לרומיים'.

45 הרי דבריו בפירושו לאבות (א, ב) הקשורים לזה: 'אשר קמו וצמחו בבית שני, כמו שקמו גם כן תנות מעולות נקראו קצתם קדושים, וקצתם רופאי הנפש ולכאורה מדבריו משמע שהן שתי כיתות שונות, אבל יתכן שניסוח דבריו אינו מדויק וכוונתו לומר שיש מכנים אותם כך ויש כך, כמו שכתבנו לקמן בשם ר' עזריה, כנראה ביוסיפון ב' ממלחמת יהודים, ובר' ידידיה עמוד תשכ"ה ותשכ"ו'. הכינוי 'רופאי הנפש' נמצא גם אצל ר' עזריה, מאור עינים, אמרי בינה, פרק ג (עמ' 94 במהדורת קסל): 'האיסיאי (אשר באור זה התאר בלשון יון לאיביסיביאו קדושים ולידידיה רופאי הנפש)'. עד עתה מקובל היה שהתרגום 'רופאי הנפש' הוא של ר' עזריה כפי שציטטנו, אבל נראה שלר' דוד הבכורה, שהרי פירושו לאבות, וגם הערת הגיליון, נכתבו ככל הנראה לפני שנתחבר מאור עינים, אלא שהם היו בכתב יד ולא נודעו ברבים. ראו גם לקמן ליד הערה 118.

46 הבאנו את דברי ר' עזריה במלואם לקמן ליד הערה 119.

47 ראו לקמן הערה 126, שאפשר שמצאנו כדבר הזה גם אצל ר"י מוסקאטו.

ג. על הדפסת מסכת אבות עם פירוש הרמב"ם באיטליה בראשית ימי הדפוס

דבר ידוע הוא כי בני משפחת שונצינו הם מגדולי המדפיסים העבריים בראשית ימי הדפוס, שהעשירו את 'ארון הספרים היהודי' במספר רב של ספרים ובאיכות משוכחת. הרי לנו ארבעת הספרים הראשונים שהדפיס יהושע שלמה שונצינו בשנים רמ"ד-רמ"ה (1484-1485): מסכת ברכות, מבחר הפנינים לר' ידעיה הפניני, מסכת ביצה, מסכת אבות עם פירוש הרמב"ם.⁴⁸

סביר להניח כי בהדפסת ספרים בראשית ימי הדפוס היו משולבים שיקולים כלכליים עם שיקולים של הפצת תורה לשמה, ואפשר גם שיקולים נוספים. לכן הדפסת ספר בראשית ימי הדפוס יכולה ככל הנראה להעיד שהמדפיס סבור כי הספרים שהוא מדפיס יש להם דרישה בציבור, ועל כן הוא סבור שהציבור ירכוש את הספרים הללו. הימצאותה של מסכת אבות כספר עצמאי בין הספרים הללו מלמדת כי הייתה דרישה ציבורית למסכת זו. ואכן מנהג קריאת מסכת אבות בשבת בחודשי הקיץ היה נפוץ בקהילות ישראל עוד לפני הדפוס, ועל כן דרישת הציבור מובנת.⁴⁹ מסכת אבות עם פירוש הרמב"ם כספר בפני עצמו חזרה ונדפסה באיטליה בשנים רפ"א (1521), רפ"ו (1526), רצ"ט (1539), ש"ה⁵⁰ (1545), ש"ו (1546).⁵¹ בנוסף לכך מסכת זו נדפסה גם בספר המשניות⁵² וגם במחזורים⁵³ (סידורים). הוא אשר אמרנו, הדפסות חוזרות אלו מלמדות על דרישה בקרב הציבור למסכת זו.

- 48 כתבתי באופן כללי, והרוצה לקבל פרטים מדויקים יותר על הספרים עצמם ועל פעולתם של בני שונצינו יעיין בספרו של א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, ירושלים תשל"ח, עמ' 13-96. ולעינין הספרים הנזכרים בפנים ראו שם, עמ' 23-28. פרטים נוספים הקשורים להדפסה של מסכת אבות זו ראו, ווייס, אוצר, דפים 17-18.
- 49 על מנהג הקריאה, תפוצתו ופרטים נוספים, ראו שרביט, אבות, נספח א, עמ' 255-266.
- 50 הוצאה זו נדפסה יחד עם נחלת אבות של ר"י אברבנאל שהוזכרה לקמן.
- 51 איני מתעכב על פרטים ביבליוגרפיים, והמעוניין ימצאם בווייס, אוצר.
- 52 בשנת רנ"ב (1492) הדפיס יהושע את כל המשניות עם פירוש הרמב"ם, ובתוכם נמצאת כמובן גם מסכת אבות.
- 53 במחזור בני רומה, שהדפיס גרשם שונצינו בשנת רמ"ו (1486) בשונצינו ובקאזל מיורי, נדפסה מסכת אבות בניקור עם פירוש הרמב"ם. ראו ווייס, אוצר, דף 18, מס' 2, ושם יש פרטים ביבליוגרפיים נוספים על הדפסות מחזור זה. כן צוין שם למאמרו של זנה, טיולים בהיסטוריה, עמ' רכב: 'חוצץ מן ההעתקים של מסכת אבות שנספחו למחזור הדפיס גרשם גם כן מספר מסויים של העתקים על מנת למוכרם במפורד'. הרי לנו הוכחה לדרישת הציבור למסכת אבות, וכי המדפיס ער לכך. ראו גם שם, עמ' 27, מס' 16, 17, לדוגמה נוספת של הדפסה מיוחדת של מסכת אבות מתוך מחזור בני רומה בשנת ש"כ (1560). כן נדפסה

עוד למדנו מההדפסות שפורטו לעיל, שפירושו של הרמב"ם הוא הפירוש היחיד למסכת אבות, שנדפס וחזר ונדפס באיטליה במשך כל השנים הללו. על פירושים אחרים שנדפסו פעם אחת באיטליה ידובר לקמן בסעיף ה.

ד. על הדפסת מסכת אבות עם פירוש ר' יצחק אברבנאל בקושטא ובאיטליה

באיטליה חי באותה העת ר' יצחק אברבנאל, שכתב פירוש לפרקי אבות בשם 'נחלת אבות'. את הפירוש כתב ר"י אברבנאל לבקשת בנו שמואל שישב באותה העת בשאלוניקי.⁵⁴ אלו דברי חתימתו בסוף פירושו:

והיתה השלמת הפירוש הזה בעיר מאנופולי אשר במחוז הפוליא ממלכות נאפולי"ש אשר באנו להתגורר שם מפני זלעפות הגרוש אשר נגזר על גלות ירושלים אשר בספרד... והיה היום הזה אחד עשר יום מחרב הוא חדש תמוז... שנת רנ"ו (1496) שמים כי עשה יי' וישעיהו מד, כג] ...

ר"י אברבנאל עבר בשנת רס"ג (1503) לויניציאה, ובה נפטר בשנת רס"ח (1508). פירושו לפרקי אבות עם שני ספרים נוספים שלו, ראש אמנה וזבח פסח, נדפסו כספר אחד בקושטא בשנת רס"ו (1506). בראש כל ספר נדפס דף מיוחד ובו שיר מאת ר' יהודה בנו של המחבר. יש סבורים, לפיכך, כי ר' יהודה היה המביא לדפוס של ספר זה.⁵⁵ ברם פרט לעובדה שר' יהודה כתב שירים כפתיחה לספרי אביו, אין לנו ידיעות ממקור אחר המלמדות כי הוא אכן היה המביא לדפוס.⁵⁶

והנה, בין שר' יהודה הוא שהביא את הספר לדפוס, ובין שמישהו אחר עשה זאת, יש לשאול מדוע ר"י אברבנאל היה צריך למסור את הספר להדפסה דוקא בקושטא, וכי לא היה יכול להדפיסו בקרבת מקום מגוריו?

כאמור, ר"י אברבנאל סיים לכתוב את ספרו בשנת רנ"ו (1496), ביושבו בדרום איטליה בקרבת העיר בארי, הנמצאת בחופה המזרחי של איטליה. בצד המערבי של איטליה, כנגד מקום מושבו, נמצאת העיר נפולי, שבה הדפיסו בני משפחת שונצינו

מסכת אבות עם פירוש בתוך 'תפלות מכל השנה', טרין רפ"ה. הפירוש הוא פירוש רש"י, ראו ווייס, אוצר, דף 21, מס' 6.

54 נתניהו, אברבנאל, עמ' 97; ס' כהן סקלי, דון יצחק אברבנאל, ירושלים תשע"ז, עמ' 215.

55 כך כתב ש' וינר, קהלת משה, פטרבורג תרנ"ו, עמ' 319, מס' 2579: 'דפוס הראשון נדפס בחיי המחבר ע"י בנו הר' יהודה'. הוא חזר על קביעה זו גם בספרו, רשימת הגדות לפסח, פטרבורג תרס"א, עמ' 1, מס' 3: 'נדפסה [ההגדה של פסח] בחיי המחבר ע"י בנו הר' יהודה'.

56 ואכן כפי שידוע לנו, ר"י אברבנאל התגורר בגפו במונופולי. אבל מאידך, בנו ר' יהודה בא לבקר, והיה ביניהם קשר אינטלקטואלי עמוק. ראו נתניהו, אברבנאל, עמ' 100-102.

ספרים עבריים החל משנת ר"נ (1490), ולכאורה היה אפשר להדפיס שם את הספר. ברם, בית הדפוס בנפולי חדל לפעול בשנת רנ"ב, ואם כן השאלה נפתרה מאליה.⁵⁷ לכאורה יש מקום לומר שר"י אברבנאל לא חשב בתחילה להדפיס את הספר, שהרי עד להדפסתו של ספר זה לא הדפיס ר"י אברבנאל אף לא חיבור אחד שלו. אפשר שרק מאוחר יותר, אולי בהשפעת בנו, החליט להדפיסו. ברם, גם לאור ההנחה שר"י אברבנאל החליט להדפיס את הספר מאוחר יותר ממה שהנחנו בתחילה, הרי גם בשלב זה הוא אינו יכול להדפיסו באיטליה, מפני שלא מצאנו בתי דפוס פעילים באיטליה בשנים רנ"ו-רס"ג⁵⁸ (1496-1503). ובכן, נבדוק מה קורה מכאן ואילך. נניח אפוא ששלוש שנים לפני ההדפסה כבר הוחלט להדפיסו, ואם כן אנו נמצאים בשנת רס"ג (1503), ובאותה העת ר"י אברבנאל מתגורר בויניציאה. הבה נראה באיזה בית דפוס אפשר להדפיסו באותה העת.

באותו זמן עדיין לא הדפיסו ספרים עבריים בויניציאה. ברם בשונצינו, הנמצאת לא הרחק מויניציאה כבר היה קיים בית הדפוס של גרשם שונצינו, מגדולי המדפיסים העבריים באותה העת, כאמור לעיל בתחילת סעיף זה, שכבר הדפיס ספרים עבריים רבים מראשית ימי הדפוס. אלא שבית דפוס זה פעל בעיר זו עד שנת רמ"ט. נמצא ששני בתי דפוס אלו לא היו פעילים בשנים רס"ג-רס"ו, הן השנים שבהן כנראה התעניין המחבר, או מי מטעמו, היכן יוכל להדפיס את הספרים. ואכן לא רק שני בתי דפוס אלו לא פעלו באותה העת, אלא ככל הנראה לא היו באיטליה מדפיסים ובתי דפוס שפעלו באותה העת.

אבל היה מדפיס אחד שאכן פעל בזמן זה. גרשם שונצינו, שאומנם סגר את בית הדפוס בשונצינו, לא הפסיק את פעילותו כמדפיס, אלא עבר למקום אחר, לפאנו, ושם הדפיס. פאנו אינה רחוקה מויניציאה, ואף שוכנת לאותו חוף ים, ובית הדפוס של גרשם פעל בה בשנים רס"ג-רס"ו,⁵⁹ כלומר היה אפשר להדפיס שם. לאחר מכן עבר גרשם להדפיס בפזרו, הסמוכה לפאנו מִצְפּוֹן לה. הספר הראשון שנדפס בפזרו הוא משנת רס"ח.⁶⁰ אם כן, שאלתנו עדיין קיימת, מדוע לא פנה ר"י אברבנאל לבית דפוסו של גרשם בפאנו? צא וראה שחלפו רק כחמש שנים מאז ההדפסה בקושטא, ופירושו של ר"י אברבנאל לנביאים ראשונים, נדפס בפזרו על ידי גרשם שונצינו בשנת רע"א.

57 לדעת פרידברג, תולדות, עמ' 50, עדיין היה קיים בית הדפוס בשנת רנ"ד.

58 לפי פרידברג, שם, הדפוס היחיד שפעל באותה העת נמצא בברק (צפון איטליה), ונדפס בו שלושה ספרים בשנים רנ"ז-רנ"ח, ותו לא, ראו עמ' 52.

59 קיצרתי ביחס לתולדות ההדפסה שם, והמעייין ימצא פרטים מלאים יותר בספרו של פרידברג, תולדות, עמ' 52-53.

60 פרידברג, תולדות, עמ' 53-54.

ייתכן שהתשובה לשאלה מדוע הרחיק ר"י אברבנאל עד לקושטא קשורה בענייני כספים, או בעניינים טכניים, או כפרטים אחרים שאין אנו יודעים, שהרי במקרה זה הנסתר מאיתנו רב על הגלוי, ואפשר להעלות השערות שונות. ברצוני להציע פתרון, שאף הוא בגדר השערה, אבל נראה לי כהשערה סבירה.

לאחר ש'נחלת אבות' נדפס בקושטא, הוא חזר ונדפס באיטליה בוויניציאה בשנת ש"ה (1545) עם פירושו של הרמב"ם. ראינו לעיל כי פירושו של הרמב"ם על מסכת אבות נדפס כמה וכמה פעמים באיטליה. יש לדעת כי הרמב"ם, לצידו של בעל ספר הטור, נחשב לאחד הפוסקים החשובים באיטליה באותו זמן,⁶¹ ונראה שלרמב"ם היה מעמד חשוב לא רק כפוסק אלא גם כפרשן. אולי עובדה זו יש בה כדי ללמד כי גרשם שונצינו חשש להדפיס את פירושו של ר"י אברבנאל בפני עצמו, שמא לא תהיה להדפסה זו הצדקה כלכלית. נראה בעיניי ששני נימוקים עיקריים עמדו לנגד עיניו בעניין הכלכלי. אחד, בידי הציבור נמצא פירושו של הרמב"ם לפרקי אבות. שני, דומה בעיניי שגרשם שונצינו, שהוא ממשפחה אשכנזית, סבור היה שר"י אברבנאל עדיין אינו מוכר בציבור. כראיה לכך יש להביא מדברי זקנו, ר' ישראל נתן שונצינו, שבהדפיסו את ספר העיקרים לר' יוסף אלכו (שונצינו, רמ"ו), מצא לנכון לכתוב בסוף הספר כדברים הללו:

אמר המחוקק⁶² בהיות המאמר הנכבד הזה הנקרא ספר העקרים לחכם הגדול רבינו יוסף אלכו ז"ל ספרדי מעיר סוריא"ה אשר בספרד גדול התועלת והפרי לבני אומתינו עד מאד להיות יגיע לנו ממנו מבחר פרי התורה והחכמה... מצורף לזה בהיות לא נתפשט ענינו למרחקי הגולה בכני עמינו להיותו פחות משבעים שנה שנעדר החכם הנזכר ז"ל שחבר הספר הזה בכך אולם למען יתפשט תועלתו הרב והעצום באומתינו בנפוצות הגולה לזכות בו את הרבי' להאיר בו עיניהם ולבם ולכבוד בני עמנו ראיתי לחקקו...

לאמור, יש להתחשב בציבור הלומדים, ולברר אלו מחברים הוא מכיר. המדפיס ישראל ידע שהציבור אינו מכיר את מחבר ספר העיקרים, וכי טבעו עדיין לא התפרסם. אבל הוא סבר שחשוב שהציבור ילמד בספר זה, ולכן החליט בכל זאת להדפיסו. והנה, גם לאחר שהודפס ספר העיקרים, ויש לשער שמחברו נעשה מוכר בציבור, הרי כשגרשם שונצינו הדפיס שוב את ספר העיקרים ברימיני שנת רפ"א, הוא חזר והעתיק את הדברים האלה, והוסיף: 'אלה דברי זקני הר' ישראל נתן ז"ל',

61 ראו זנה, טיולים בהיסטוריה, עמ' רט-ריח.

62 היינו המדפיס, ישראל נתן שונצינו.

וכו'. ללמדך שגם כעבור שלושים שנה ויותר היה עדיין תוקף לדברים הללו, ועדיין היה חשש שהציבור אינו מכיר את המחבר.

נכון שאנו שומעים מדברי ישראל נתן המדפיס, שעל אף החשש הכלכלי הכרוך בהדפסת ספר העיקרים הוא לא נרתע והדפיס את הספר. אבל אפשר שגרשם היה סבור אחרת ביחס לפרסומו של ר"י אברבנאל בציבור. הרי ר"י אברבנאל היה חכם בן זמנו, שפעל רוב ימיו מחוץ לאיטליה, שלא כר"י אלכו שפעל לפניו. לפיכך סבר גרשם, שגם אם יודפס פירושו של ר"י אברבנאל עם פירושו של הרמב"ם, אין ביטחון שהציבור ירכוש את הספר. אולי גם המביא לדפוס עמד על כך שהפירוש יודפס עם שני הספרים האחרים של ר"י אברבנאל, והמדפיס סבר שאם יוסיפו על שלושה ספרים גם את פירושו הרמב"ם לאבות, הרי הספר יהיה יקר מאוד.

מאידך גיסא, אומנם בית הדפוס בקושטא החל לפעול רק אחר הגירוש, הואיל והוא נוסד על ידי דוד ושמואל נחמיאש שהיו ממגורשי ספרד. אבל דווקא עובדה זו היא בעלת חשיבות להדפסת ספר של ר"י אברבנאל. ברי שהמדפיסים שהיו ממגורשי ספרד הכירו את ר"י אברבנאל או שמעו עליו. סביר להניח שהמביא לדפוס, שאולי הוא ר' יהודה בנו של ר"י אברבנאל, פנה אליהם מפני שלדעתו לא הייתה צריכה להיות בעיה כל שהיא לאחים נחמיאש להדפיס ספר עם פירושו של אביו. דומה שאדרכה, הם בוודאי יחפצו להדפיס את מסכת אבות עם פירושו מאת ר"י אברבנאל.⁶³

ואכן, לאחר שנדפס הספר בקושטא לא נדפסו בה חיבורים אחרים של ר"י אברבנאל. ההדפסה הבאה של ספר מאת ר"י אברבנאל נעשתה, כאמור לעיל, על ידי גרשם שונצינו, שהדפיס בפירושו את פירושו של ר"י אברבנאל על נביאים

63 אפשר לצרף לכאן את הנחתו של א"ק אופנברג הסבור, מנימוקיו שלו, שהאחים נחמיאש עזבו את ספרד בספינה שיצאה מנמל ולנסיה עם ר' יצחק אברבנאל. ראו על כך A. K. Offenber, 'The Printing History of the Constantinople Hebrew Incunabula of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery', *The British Library Journal* 22/2 (1996), p. 226. העניין נדפס שוב בספרו *A Choice of Corals: Facets of Fifteenth-Century Hebrew Printing*, Nieuwkoop 1992, p. 102–132. נמצא שהייתה היכרות קודמת בין המדפיסים לבין ר"י אברבנאל. מעניין לציין כי הספר הראשון שנדפס בשאלוניקי הוא משמיע ישועה לר"י אברבנאל, שנדפס שם בשנת רפ"ו (1526). המדפיס הוא ר' יהודה גדליה, שלפני הגירוש פעל בבית הדפוס של אליעזר טולידנו בליסבון, העיר שבה פעל אברבנאל עד שנמלט לספרד. אפשר שגם כאן הגורם להדפסה זו הוא היכרות אישית, מה גם שבשאלוניקי ישבו כמה אישים מבית אברבנאל, שגם היה בידם ממון. גם שמואל אברבנאל בנו של ר' יצחק ישב בשאלוניקי (ראו לעיל ליד הערה 54), אבל הוא נפטר בשנת רס"ד, כעשרים שנה לפני הדפסת משמיע ישועה. ראו מ' בניהו, 'בית אברבנאל בשאלוניקי', ספונות יב (ספר יוון – ב), ירושלים תשל"א-תשל"ח, עמ' יג-יד.

ראשונים חמש שנים לאחר צאת הספר לאור בקושטא. נראה שההסבר לשינוי מקום ההדפסה הוא כדלקמן. מצד גרשם כבר לא היה קיים אותו חשש כלכלי ביחס לספר זה של ר"י אברבנאל, הואיל ולא קיים פירוש של הרמב"ם לספרים אלו. נוסף על כך, דומה שר"י אברבנאל כבר היה מוכר יותר גם בקרב חכמים אשכנזים. לאור זאת ברור שהמביא לדפוס העדיף בית דפוס קרוב על פני בית דפוס הנמצא בקושטא המרוחקת. עוד יש לדעת כי באותו זמן האחים נחמיאש שהיו המדפיסים בקושטא כבר נסתלקו לבית עולמם, ואפשר שהקשר בין מחליפיהם בקושטא לבין ר"י אברבנאל או מי מטעמו, לא היה הדוק כמקודם.⁶⁴

הסבר אחר לשאלה מדוע ספרו הראשון של ר"י אברבנאל הודפס בקושטא, ואף הוא בגדר השערה, כתב לי יוסף שלמה ווייס מחבר אוצר פרקי אבות.⁶⁵ כידוע, ר' מאיר עראמה, בנו של ר' יצחק עראמה, האשים את ר"י אברבנאל בכך שהשתמש רבות ואף העתיק ממש מספר עקידת יצחק שכתב אביו.⁶⁶ ואכן ר"י אברבנאל ור"י עראמה התגוררו בנפולי לאחר הגירוש, בשנים רנ"ב-רנ"ה,⁶⁷ ולפי דברי ר' מאיר, ר"י אברבנאל היה יוצא ובא בבית אביו. ואם כן, משער ווייס, הדפסת ספרו של ר"י אברבנאל בנפולי הייתה עלולה להיות מביכה עבורו, וגם לא נוחה לר"י עראמה. זו השערה מעניינת, אבל נראה בעיניי שקשה לקבלה. ספרו של ר"י אברבנאל נדפס כעשר שנים לאחר פטירתו של ר"י עראמה.⁶⁸ סביר שר' מאיר עראמה עזב אף הוא את נפולי כבר סביב לשנת רנ"ה, שהרי התחוללו באותה העת קרבות בין צרפת לנפולי. ר' מאיר עבר אז להתגורר בשאלוניקי, כפי שעולה מדבריו בהקדמתו בראש פירושו לתהילים הנקרא מאיר תהילות, ויניציאה ש"ן.⁶⁹ אם כן, בני משפחת עראמה כבר לא היו בקרבתו של ר"י אברבנאל, ולא נראה אפוא שהיה לו מקום לחשש.

64 לפי א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 18, המדפיס שמואל נחמיאש נפטר בקיץ רס"ט או בחורף ר"ע. אחיו דוד נפטר בשנת רע"א. בנו של דוד נחמיאש המשיך להפעיל את בית הדפוס.

65 ראו ווייס, אוצר.

66 ראו י' הקר, 'איגרת ר' מאיר עראמה נגד ר' יצחק אברבנאל והתקבלותה', תרכ"ץ, עו (תשס"ז), עמ' 501-518. שם גם ציונים לספרות קודמת העוסקת בעניין זה.

67 ר"י אברבנאל עזב את נפולי בשנת רנ"ה (1495). לדעת נתניהו, אברבנאל, היה זה בנוכמבר או דצמבר 1495). לדעת הקר (לעיל, הערה קודמת), עמ' 503, ר"י עראמה נפטר בפברואר 1495.

68 שם.

69 כך כתב, דף ב ע"א: 'גרשוני... ממקום שבתי העירה סרקוסטה... תוך גרוש ספרד... והייתי בנאפולי... וגם שם לא הונח לנו כי שנת רנ"ה שם היתה רעדה... ונפן ונעבור אל ארץ תוגרמה ונבוא פה העירה שאלוניקי'.

ובכן, גם אם נחלת אבות נדפס בפעם השנייה באיטליה, ברור שיש למנות את ר"י אברבנאל כאחד הפרשנים הספרדים למסכת אבות. ישיבתו באיטליה בסוף ימיו אינה משנה את מעמדו,⁷⁰ ואין הוא יכול להיחשב כפרשן איטלקי של מסכת אבות. אפשר אפוא שפירושו לאבות שנדפס לראשונה מחוץ לאיטליה הוא מעין זכר לדבר שהפרשן אינו חכם איטלקי.

ה. על הדפסות נוספות באיטליה של מסכת אבות עם פירושים

אכן מצאנו פרשנים למסכת אבות שהם בני איטליה. בחייו של ר' עובדיה ספורנו שישב ברומא ובבולוניה נדפס פירושו לאבות עם פירושו של הרמב"ם בתוך 'מחזור כפי מנהג ק"ק רומא', בולוניה ש"א (1541). ברם, פירושו של ר"ע ספורנו הוא פירוש קצר, ואין לפנינו ספר מיוחד ורחב על מסכת אבות. הואיל והפירוש נמצא בתוך מחזור התפילה, ולפי מנהג הקריאה של מסכת אבות יש לומר גם את הפרק השישי ('קנין תורה') הנספח למסכת אבות, הרי הפירוש מקיף גם פרק זה.

בדומה לכך יש לומר ביחס לפירושו של ר' עובדיה ברטנורה, שאף הוא חכם איטלקי. פירושו על כל המשנה נדפס בוויניציאה ש"ט (1549), וכו נמצא גם פירושו למסכת אבות. לאמור, גם כאן אין מדובר בספר עצמאי ומיוחד על מסכת אבות. לכן, ובניגוד לפירוש ר"ע ספורנו, פירוש זה אינו מקיף את הפרק השישי. הפירוש נדפס ללא פירושו של הרמב"ם. אבל במשניות שנדפסו מאוחר יותר בריווא דטרינטו, נדפס ר"ע ברטנורה עם פירושו של הרמב"ם. סדר נזיקין ובתוכו מסכת אבות, נדפס שם בשנת שי"ט (1559). כן נדפס פירוש הרמב"ם ור"ע ברטנורה במשניות שנדפסו בסבניוניטה-מנטובה, וסדר נזיקין נדפס במנטובה שכ"ב. הדבר מלמד, ככל הנראה, על מעמדו של הרמב"ם באיטליה באותה העת.⁷¹

בשנת שי"ג (1553) נדפס בוויניציאה פירושו של ר' יהודה ב"ר שמואל לירמא בשם 'לחם יהודה'. מהדורה זו נשרפה בגזרת האפיפיור, ולכן המחבר חזר והדפיס

70 יש לזכור שר"י אברבנאל ישב באיטליה כשש עשרה שנים, והייתה לכך השפעה על כתיבתו; ראו נתניהו, אברבנאל, עמ' 101: 'בעת ההיא [ביושבו במונופולין] כתב את חיבורו "מפעלות אלהים", יצירתו הפילוסופית החשובה ביותר... אנו מוצאים, כפי שרמזנו, ביטויים של הערצה גדולה לאפלטון, ואפשר לייחס תופעה זו לא רק לאוירה האינטלקטואלית של איטליה, שבה נכתב הספר, אלא גם להשפעתו המיוחדת של בנו, יהודה'.

71 ראו זנה, טיולים בהיסטוריה, עמ' רט-ריז, שהסביר כיצד ספר פסק ספרדי, משנה תורה לרמב"ם, מצא מקום אצל המדפיסים באיטליה. אבל מאוחר יותר (לדברי זנה, שם, עמ' ריז, החל משנת שי"ט) ירדה קרנו של משנה תורה באיטליה. הואיל ואנו מדברים בפרשנות, ולא בפסקי הלכה כדוגמת ספר משנה תורה, אנו רואים שפירושו של הרמב"ם למשנה אינו נדחק גם לא כשקם לצידו פרשן אחר, כגון ר"ע ברטנורה.

את הספר בסביוניטה שי"ד⁷² (1554) במהדורה השונה בדברים מסוימים מקודמתה.⁷³ ככל הנראה ר' יהודה לירמא הוא חכם ספרדי שהתגורר באיטליה. יש להוסיף עוד פרט על האמור לעיל. יש בידינו רשימות הספרים שהיו בידי תושבי מנטובה וסביבתה משנת שנ"ה (1595). מתברר⁷⁴ כי כמחצית מבעלי הספרים החזיקו את מסכת אבות,⁷⁵ והמהדורה הנפוצה היא זו שתורגמה לאיטלקית באותיות עבריות. אבל הפירושים למסכת זו היו בידי מעט מאוד מהציבור. את נחלת אבות החזיקו 7.4%; את מדרש שמואל, ויניציאה שמ"ה – 4.8%; לחם יהודה – 2.3%; פרקי משה לר' משה אלמושינו, שאלוניקי שכ"ג – 1.9%; לב אבות – 0.9%. אין לדעת מסקירה זו מה בדבר פירוש הרמב"ם ופירוש ר"ע ברטנורה, וכן פירוש ר"ע ספורנו, שלא נדפסו כספרים עצמאיים למסכת אבות. עם זאת מעניין לראות שפירושו של ר"י אברבנאל, שנדפס כאמור בקושטא, היה נפוץ יותר משני פרשנים שנדפסו באיטליה, שהם מדרש שמואל ולחם יהודה. לגבי מדרש שמואל אפשר לומר שהוא נדפס רק שנים מעטות לפני עריכת הרשימות, אבל לחם יהודה נדפס מוקדם יותר. אפשר לשער השערות שונות בזה, אבל אין לי תשובה ברורה.

ברשימות הללו נמצאים גם כתבי יד שהיו ברשות הציבור, ואנו רואים כי לא היה בידיהם פירוש של חכם איטלקי בכתב יד למסכת זו. גם פירושו של ר' דוד, אף שהיה בן מנטובה לא נמצא בידיהם.

נמשיך את סקירת הפירושים למסכת אבות שנדפסו באיטליה עוד מעט, רק כדי להראות שעדיין לא נדפס פירוש של חכם איטלקי למסכת זו. ואכן מכאן ואילך עד שנת ת"ד נדפסו באיטליה כמה וכמה פירושים של מסכת אבות כספרים עצמאיים, ואין בהם אף לא ספר אחד משל חכמי איטליה.⁷⁶ בשנת תי"ד (1654) נדפסו בליורנו משניות סדר נזיקין עם פירוש 'עץ חיים' לר' יעקב ישראל האגיז הנמצא באיטליה, ובתוכם פירוש קצר על אבות. ר' יעקב כתב בהקדמתו לאבות: 'ראיתי ונתון על לבי שלא להאריך בביאור מסכתא זו אלא להביא פי'רוש המיוחס לרש"י... ואם

72 ראו ווייס, אוצר, עמ' 24-26, מס' 13, 14, ובספרות שם.

73 כך כתב המחבר בהקדמתו למהדורה השנייה: 'ועשיתי השני בשלמות יותר מן הראשון והוספתי בו דרושים הרבה'.

74 הנתונים דלהלן על פי ש' ברוכסון, ספרים וקוראים, רמת גן תשנ"ג, עמ' 135.

75 ברור כי הגורם לכך הוא המנהג לומר את מסכת אבות בשבת בחודשי הקיץ, ראו גם לקמן ליד הערה 79. לדעת ברוכסון (שם), יש להוסיף שגם 'העיון בספרי מוסר נעשה במשך הזמן לחלק מהותי מתכנית הלימודים של התלמידים, כנראה בעקבות קלוקל המידות שהתריעו עליו חכמי הדור'. ואכן היא מונה שם כמה וכמה ספרי מוסר שהיו ברשות הציבור בנוסף למסכת אבות.

76 ראו ווייס, אוצר, עמ' 26-38. ראו גם סקירתו של י"י כהן, 'מסכת אבות – פירושה ותרגומיה באספקלרית הדורות', בספרו מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 40-73.

יזכני ה' יש בדעתי לחבר פי' על מסכתא זו לכדה ביתר שאת ממה שבא בספר מ"ש בע"ה.⁷⁷ לא רק שאין לנו כאן ספר מיוחד על מסכת אבות, אלא שהמפרש אינו בן איטליה. מוצאו מפאס שבמרוקו, והוא שהה באיטליה באותה העת, ומשם עלה לארץ ישראל ויסד בירושלים את ישיבת בית יעקב.

ו. מי מבין חכמי איטליה בראשית ימי הדפוס כתב פירוש על מסכת אבות

לא נמשיך עוד את סקירתנו על הדפסת מפרשי מסכת אבות באיטליה. די לנו במה שראינו עד שנת תי"ד כדי לשאול: האם אנו יכולים להסיק מכאן כי חכמי איטליה לא כתבו פירושים כספר מיוחד על מסכת אבות? קשה להניח שהם לא עסקו במסכת אבות, שהרי מנהג ישראל מתקופה קדומה לומר מסכת אבות בשבת,⁷⁸ וגם בני איטליה בכלל זה.⁷⁹

אין בידי תשובה ברורה לשאלה זו. ייתכן שאף שעסקו במסכת אבות היו סיבות שונות שמנעו את הדפסת פירושיהם. צאו וראו שבראשית שנות המצאת הדפוס התגורר בפיררה ר' אברהם פריצול שכתב כמה וכמה ספרים. רק פירושו על איוב, במקראות גדולות, ויניציאה רע"ז-רע"ח (1517-1518) נדפס בחייו, ואילו שאר ספריו לא נדפסו. חלק מהם נדפס לאחר שנים רבות. פירושו למסכת אבות נדפס לראשונה רק לפני כחמישים שנה.⁸⁰

קשה להניח שחכמי איטליה לא מצאו לנכון לכתוב פירושים על מסכת זו. הרי הם עסקו בחוכמת הפילוסופיה ובייחוד עד אמצע המאה החמש עשרה,⁸¹ ואם כן סביר שחיברו פירושים על מסכת אבות, אלא שהם לא הגיעו לידינו.⁸²

77 מה שכתבתי [היינו, הפירוש הנוכחי] בעזר ה'. אבל נראה יותר שכוונתו: בספר מדרש שמואל. הוא ספרו של ר' שמואל די אוזירא על אבות, ויניציאה, שמ"ה.

78 ראו לעיל, הערה 49.

79 ראו לדוגמה לעיל, ליד הערה 75.

80 פירושי רבינו אברהם פריצול על מסכת אבות, ע"י משה שלמה כשר ויעקב יהושע בלכרוביץ, ירושלים תשכ"ט. בהקדמתם נמצאים פרטים על ר' אברהם, ולדבריהם, בהקדמתם עמ' 6, בשנת רפ"ו הוא היה עדיין בחיים.

81 ראו סימנאסון, תולדות, עמ' 422 והערה 264, ובראש עמוד 424 והערה 267; בונפיל, הרבנות באיטליה, עמ' 173 ואילך.

82 הרי לנו דוגמה מר' יהודה מיסיר ליאון, שנולד סביב שנת ר"ל (1470). ספרו תהילה לדוד, קושטא של"ו, עוסק בענייני פילוסופיה. כמו כן חיבר פירוש על מסכת אבות שנשארו בכתב יד, וכנראה אבד. ידיעה זו נעלמה מעיני חלק מהחוקרים, כפי שכתב ש' ברנפלד בספר כבוד חכמים לר' יהודה מיסיר ליאון ברלין תרנ"ט, במבוא עמ' xxii. ציינתי לכך כבר בספרי מרכבת המשנה, במבוא, עמ' 50 הערה 44. אוסיף עוד את ר' יצחק הכהן בן חיים

ייתכן ששרפת התלמוד בכמה ערים באיטליה בשנים שי"ד-שי"ט (1554-1559), ובה נשרפו שני התלמודים וספרי קודש נוספים, כילתה גם כתבי יד ובתוכם גם פירושים שכתבו חכמי איטליה למסכת אבות.

אפשר שיש לומר כך גם ביחס לספריו של ר' דוד פרווינצאלו. כפי שראינו לעיל, ר' דוד חיבר כמה ספרים ובהם נמצא גם פירושו למסכת אבות. כל ספריו אבדו ורק פירושו על שיר השירים ועל מסכת אבות נמצאים בידינו. איני יודע מתי נכתבו ספריו שאבדו, אבל כפי שנראה בהמשך דברינו, פירושו לאבות נכתב כנראה סביב שנת שכ"ה (1565), היינו לאחר שרפת התלמוד, ואפשר שזו הסיבה שהוא שרד. אבל מאידך גיסא, הנה פירושו לשיר השירים שנכתב בשנת שי"ד, כאמור לעיל, נמצא בידינו. לאמור, יש כמה וכמה גורמים המשפיעים על אובדן כתבי יד או על הישרדותם. נייחד עתה את הדיבור על ר' דוד ועל חיבורו למסכת אבות.

ז. על פירושו למסכת אבות הנקרא 'חסדי אבות'

פירושו של ר' דוד למסכת אבות הנקרא 'חסדי אבות' נמצא בספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים בבודפשט, אוסף קאופמן, מספר A 131. תודתי להנהלת הספרייה על האישור לפרסום ההקדמה לפירוש. נאמר עתה רק פרטים כלליים ביותר על כתב היד. אחר כך נדון בכמה עניינים הקשורים לפירוש, ועל הקורא לזכור את שכתבנו בראש המאמר, בסוף הערת כוכב.

כתב היד, הכתוב בכתביה איטלקית, אינו מקיף את כל המסכת ויש בו חסרונות. תחילת ההקדמה חסרה, וכן חסר סופו של כתב היד. בנוסף לכך, יש חסרונות נוספים בכמה מקומות בגוף החיבור. הכתיבה, האיטלקית – כאמור – אינה אחידה, והיא משתנה בכמה מקומות. קיימים תיקונים בין השיטין ובשוליים, שחלקם כתוב בכתיבה שונה מהפנים. וראה עוד לקמן סעיף ט.

(א) הרקע לפרסום הפירוש

ר' דוד כתב בהקדמתו:

וה' יודע כי לא להתגדר ולהתגדל עשיתי, זולת כי אותה⁸³ אהבתי ועטרת לראשי שמתיה, עד כי קראתיה בתוך קהל ועדה ובסוד חכמים ונבונים עם ביאורי הקצר הזה לא פעם ולא פעמים, ולא הרחיקוהו. לכן בחרתי לכתוב אותו על לוח ולהוציאו החוצה להועיל ולזכות בו את הרבים.

שכתב פירוש לאבות וסיימו בשנת רע"ח בעיר רומה. הפירוש נמצא עם חיבורים נוספים שלו בכתב יד ברשות הספרייה הבריטית, לונדון, Add. 26960.

83 את מסכת אבות.

לאמור, ר' דוד כתב פירוש על פרקי אבות, והשמיע אותו לפני חבורת מצומצמת של חכמים. כתבנו לעיל, שמנהג ישראל הוא שיש לומר את מסכת אבות מדי שבת בשבתו בחודשי הקיץ. אמירה זו יכולה להתבצע על ידי כל יחיד לעצמו, או שהיא יכולה להתבצע בציבור, ואפשר שאיש או אישים מהציבור אומרים באותה הזדמנות גם דברי הסבר. נראה שר' דוד נהג בדרך השנייה. הוא אמר את המסכת בפני ציבור מסוים, ואף הוסיף דברי הסבר. לאמור, זו הייתה מעין דרשה, או שיעור, לקהל 'רגיל' וגם לקהל של חכמים.⁸⁴

הרי כבר כתבנו לעיל, שר' אברהם משער אריה כינה את ר' דוד 'הגאון ראש לדרשני איטליאה שהיו בזמנו'. ברור אפוא שר' דוד דרש בציבור, ואפשר שמסכת אבות היתה בסיס לסוג של דרשות שהוא השמיע במועד מסוים או לפני קהל מסוים.⁸⁵ לאחר שראה שדבריו מצאו חן בעיני השומעים, הוא החליט להעלותם על הכתב ולפרסמם לכלל הציבור.

(ב) אופי הפירוש והרקע לכתיבתו

דומה שבדרך כלל יש הבדל בין פירוש על מסכת אבות, שנכתב במסגרת פירוש המשנה כולה, לבין פירוש שנכתב במסגרת עצמאית ורק על מסכת אבות. פירוש הנכתב במסגרת עצמאית אינו בא רק לפרש את המסכת. באמצעות הפירוש הפרשן רואה לנכון גם להעביר לציבור מסרים שונים. בדרך כלל אלו הם מסרים הקשורים ליהדות ותיקון חיי האדם, כגון: לימוד תורה, יראת שמים, קיום מצוות, שיפור המדות, שיפור היחסים בין איש לרעהו, ועוד. לעיתים מגמת הפירוש היא לעזור

84 אין לדעת מה כוונת וי"ו החיבור בדבריו 'ובסוד חכמים ונבונים'. לאמור, אפשר שהיא וי"ו הפירוש, ומדובר כאן רק בקהל אחד, שהוא קהל חכמים ונבונים. או שהיא וי"ו המחלקת, ומדובר בשני סוגים של קהל.

85 דוגמה לדרשה המשלבת את פרשת השבוע עם מסכת אבות היא ספר מגן אלהים, פירוש על מסכת אבות המיוחס לר' יצחק אבוהב, פתח תקוה תשס"ז, שיצא לאור בההדרתי. ראו על צורת דרשה זו במבואי לספר, עמ' 8-9. על פרשנות למסכת אבות המושתתת בחלקה על דרשות שנאמרו בעל פה, ראו מאמריו של נ' אילן 'הקנוניזציה הכפולה של מסכת אבות: טקסט, פרשנות ופולמוס', נטועים יז (תשע"א), עמ' 65; 'בין דרשה ל"שבת כלה" לפירוש לפרקי אבות: עיון בחתימת הפירוש לאבות המיוחס לר' דוד הנגיד', *Quntres; an Online Journal for the History, Culture, and Art of the Jewish Boy* 4,1 (2012), pp. 11-19; 'Between an Oral Sermon and a Written Commentary: A Consideration of Rabbi Joseph Ben Shoshan's Polemic in His *Avot* Commentary', *Anuario de Estudios Medievales* 42/1 (2012), pp. 183-199; 'Rabbi Joseph ben Shoshan and his Commentary on Tractate Avot as an Outstanding Example of an "Egodocument"', *Iberia Judaica* 9 (2017), pp. 83-112

לאדם להתמודד עם השפעות זרות המאיימות על אורח החיים היהודי או על המחשבה והפילוסופיה היהודית.⁸⁶ לעיתים הפרשן מציין במפורש את מטרותיו אם בהקדמה ואם בפירושו, ולפעמים הדברים אינם מפורשים, אבל המעיין מבין זאת מתוך הפירוש.

בנידון שלנו אכן הדברים פשוטים, מפני שר' דוד עמד בהקדמתו על חשיבותה של מסכת אבות ועל מטרת כתיבת פירושו. לא זו בלבד, אלא שאנו יכולים לעמוד על דעתו ממקום נוסף. כדי לברר זאת, עלינו לקבוע באיזו שנה כתב ר' דוד את פירושו. עיון בפירוש מלמד שר' דוד הזכיר בארבעה מקומות את ספר לב אבות על מסכת אבות וציטט ממנו. בדיקת הציטוטים מלמדת שהם לקוחים מספר לב אבות שחיבר ר' שלמה לבית הלוי, שנדפס בשאלוניקי שכ"ה (1565). נמצא שפירושו של ר' דוד נכתב כנראה סביב שנה זו.⁸⁷ לאמור, כשהיה ר' דוד כבן שישים שנה, ולאחר שכתב כמה וכמה ספרים, החליט שעליו לפרסם את פירושו למסכת אבות. אכן, טרם שנחזור לדון בפירושו על מסכת אבות, עלינו לראות פעולה נוספת של ר' דוד שהתרחשה בט' בניסן שכ"ד. בתאריך זה הדפיס ר' דוד במנטובה איגרת ובה תוכנית להקמת אוניברסיטה יהודית. ר' דוד הסביר בראשית דבריו מדוע יש צורך במוסד זה, ואעתיק חלק מדבריו:⁸⁸

ראיתי אני דוד את המראה⁸⁹ המרה וחזות הקשה כי בעונותינו שרבו נתמעטו הלבבות בעם ה' אלה, ובינת נבוינו נסתרה באין מבין למלאות מקומם כל

86 ראו מה שכתבתי בעניין זה במבואי למרכבת המשנה, עמ' 49-52.

87 הואיל וראינו לעיל שר' דוד הציג את דבריו פעם או פעמיים עוד לפני שהעלה אותם על הכתב, אפשר לומר שהוא החל בכך שנתיים או שלוש שנים לפני שנת שכ"ה. יש לדעת שבהזכירו את לב אבות אין הוא מקדים ואומר: אחר כך מצאתי או לשון דומה לזו, ומכאן אני מסיק שאכן מה שהביא מספר לב אבות אינו תוספת מאוחרת לדבריו. עם זה, פעם אחת הציטוט מלב אבות נכתב בגיליון, ואפשר שהדבר מלמד שחלק מהפירוש נכתב טרם שהיה בידו ספר לב אבות, ולכן סביר להניח שהפירוש נכתב סביב שנת שכ"ה. אבל אין זו הוכחה מכרעת, ולכן כתבתי בפנים 'כנראה'.

88 העתקתי על פי אסף, החינוך בישראל, עמ' קטז. אסף ציין למקום פרסומה הראשון של האיגרת.

89 דבריו כאן מיוסדים על הפסוק (דניאל י, ז): 'וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה' וגו'. יש לדעת שכדרכם של חכמים דבריו מתובלים בחלקי פסוקים ובמאמרי חז"ל, ולא אציין למקורם כי רבים הם. ציינתי למקום זה כדוגמה בלבד. גם בציטוטים שאביא לקמן, הן מר' דוד או מר' עזריה, לא אציין למקור המליצות, אלא רק אם אני סבור שהן דורשות הסבר.

שכן אחרי הלקח ארון האלהים מחמד עינינו⁹⁰ ואין אומר השב... לא עשה כן לכל גוי כי הגוים אשר אנו בקרבם עולים מעלה מעלה בחכמה בתבונה בדעת ובכל מלאכה וכנסת ישראל יחידה וגלמודה דלה ורעת תאר מאד כשה פזורה וכצאן אשר אין להם רועה, וקם הדור הזה והבנים הנולדים וגדלים אחרי שקיעת החמה וביאת שמשנו כמי שלא ראה מאורות מימיו. על זה היה דוה לבי, ועל דא ודאי קא בכינא על האי שופרא דבלי בארעא, אני זקן בא בימים⁹¹ קנאתי לה' צבאות על סנהדראות וישיבות שגלו בגלילותינו אלה והיו כלא היו, ויראתי שמא ח"ו עתידה תורה שתשתכח. גם ראיתי שערוריה מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה או בחכמות חיצוניות בבתי קרקסאות של גויים⁹² וילמדו מעשיהם, והתורה חוגרת שק בהיותם מברכים על הטפילה ופוטרים את העיקר.

דומה שדברי ר' דוד מדברים בעד עצמם, ומתארים בכירור את מצב בני הדור, ובייחוד כשמדובר בתקופה שלאחר שרפת התלמוד. מובן שיש לצרף לכך גם את השפעת הסביבה, לאמור – השפעת אוניברסיטאות בולוניה ופדובה,⁹³ שמשכו את הצעירים, ולכן ראה ר' דוד להקים אוניברסיטה יהודית שתשמש להן תחליף. טרם שנחזור להקדמתו של ר' דוד למסכת אבות, עלינו להזכיר לעצמנו את הידוע על סדרי הלימוד של יהודי איטליה, או יותר נכון של יהודי מנטובה באותה העת. ובכן, סדר הלימוד של נערים באיטליה במאות השלוש עשרה – השש עשרה כלל כמובן לימודי קודש, אבל בנוסף לכך התלמידים עסקו גם בעיון בחיבורים

90 הערת אסף, החינוך בישראל: 'דמו לשריפת התלמוד באיטליה בשנות שי"ד-שי"ט (1554-1559)'. אני מסכים עם הקורא האנונימי של מאמרי, שבדרך כלל מליצה זו מלמדת על פטירתו של אדם חשוב, ולכן נראה שאסף לא צדק בזה. מכל מקום בהמשך האיגרת נזכרת המליצה: 'אם יזכנו ה' להחזיר העטרה ליושנה', ועל כך כתב אסף, שם, שהכוונה שיקבלו רשות להדפיס את ספרי התלמוד; וכפי שמצאנו מליצה זו בדברי ר' אברהם בנו של ר' דוד, שהגיה את ספר חובות הלבבות שנרפס במנטובה שי"ט, שכתב בהקדמתו: 'להיות התלמוד בלתי נמצא אצלנו לעת עתה, וה' אלהינו ירצה פעלינו ויחזיר העטרה ליושנה במהרה בימינו'.

91 על פי האמור לעיל ליד הערה 7 הוא עכשו קרוב לשנת שישים, וכאמור במסכת אבות (ה, כה): 'בן ששים לזקנה'.

92 הערת אסף, החינוך בישראל: 'הכונה לאוניברסיטאות האיטלקיות'. וראו לקמן ליד הערות 100, 101.

93 ר' דוד נמצא במנטובה, וכפי שהעיר אסף, שם: 'בזמן זה לא היתה עוד אוניברסיטה במנטובה. בעיר זו נוסדה האוניברסיטת רק בשנת 1625 [שפ"ה] ע"י הדוכס פרינצינגר גונזגה'. אוניברסיטאות בולוניה ופדובה הן מהראשונות שהוקמו באיטליה.

פילוסופיים שונים, בין של יהודים ובין של בני אומות העולם. מסגרת הלימודים הייתה יכולה להיות מסגרת פרטית וגם מסגרת ישיבתית.⁹⁴ הרי לנו דוגמה לכך מבני משפחת פרווינצאלו.

כ"י תלמוד תורה, ליוורנו 41 מכיל כמה וכמה קבצים פילוסופיים: מלות ההגיון לרמב"ם, רוח חן למחבר שאינו ידוע, צרור הכסף לר"י אבן כספי, ועוד. בסוף מלות ההגיון נכתב (דף 8 ע"ב): 'ותהי השלמת הספר הזה בעזר הצור ... ע"י הצעיר משה בכ"ר אברהם פרווינצאלו יצ"ו שנת ה' רפ"א⁹⁵ לפ"ק בהיותי בן י"ב שנים' וכו'. בסוף צרור הכסף לר"י אבן כספי (דף 57 ע"א) נכתב: 'עד הנה עזרני ה' לחזיק בעוז ידי לאחוז בעט סופר ... להתחיל ולהשלים הספר הזה הנקרא אבן כספי היום יום ד' פא"ר ... אני אני הוא דוד פרווינצאלו בכמ"ר אברהם פרווינצאלו'. בסוף רוח חן (דף 66 ע"א): 'והנה נשלם ספר רוח חן ... ע"י הצעיר משה בכ"ר אברהם פרווינצאלו יצ"ו שנת רפ"א לפ"ק בהיותי בן י"ב שנים' וכו'. בסוף הנהגת הבריאות (דף 75 ע"א): 'תם ונשלם ... ע"י הצעיר ממשפחתי משה בכ"ר אברהם פרווינצאלו יצ"ו בהיותי בן י"ב שנים' וכו'.⁹⁶

94 ראו מ"א שולוואס, 'לימוד התורה אצל יהודי איטליה בתקופת הרניסאנס', חורב י (תש"ח), עמ' 128-150; ובספרו חיי היהודים, עמ' 237-314, ובעיקר בעמ' 279-314; סימונסון, תולדות, עמ' 435-507, בהתאם לנושא המדובר; ועוד חכמים כתבו בזה, ראו לקמן הערה 97 בציוניהם של מנקין ואליאור.

95 מכאן עולה כי ר' משה נולד בשנת רס"ט (1509), ואפשר אפוא שדבריו בסוף הנהגת הבריאות שהעתיקנו בפנים, 'הצעיר ממשפחתי' אינם מליצה, אלא עובדה נכונה. סימונסון, תולדות, עמ' 536 הערה 238 כתב כי על פי נפוצות יהודה לר"י מוסקאטו, דרוש לג, ר' משה היה בן ע"ג שנה בפטירתו. הואיל והדרוש נאמר בשנת של"ז, נמצא שר' משה נולד בשנת רס"ג (1503). סימונסון ציין גם לקאלו ברנהיימר, שבקטלוג שכתב על כתבי היד של ליוורנו ציין לכתב יד זה, ולידיעה הרשומה בפנים על היותו בן י"ב שנים. אבל סימונסון החליט שהאמור בנפוצות יהודה הוא הנכון, וקבע כי ר' משה נולד ב-1503. ברם, לא מצאתי בנפוצות יהודה, דרוש לג, כי נזכר שם גילו של ר' משה כל עיקר, ואיני יודע מה מקורו של סימונסון. על כן ברור שר' משה נולד בשנת רס"ט, והוא צעיר מר' דוד. אחרי קביעת סימונסון נמשך גם ר"י יאני, מהדיר שו"ת רבנו משה, מבוא, עמ' 12, וממילא גם דבריו שם בהערה 3 צריכים עוד בירור.

96 אגב אורחא נציין עוד פרט הקשור לבני פרווינצאלו, אם כי בתקופה מאוחרת יותר. כך נכתב בראש ספר מורה נבוכים כ"י ספריית פלטינה, פרמה, מס' 3163 (מכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית F 13903): 'זה הספר הנכבד קרא בו בכלו האלהי כמו' ברוך מפיקריה זצ"ל במנטובה גם השלם כמ' דוד פרווינצלו יצ"ו במנטובה גם החכם הכולל כמה"ר משה פרווינצלו יצ"ו בבורג'ו. גם אני אברהם פרווינצלו הצעיר יצ"ו... למדתיהו כלו עם א"א הנשיא כמ' דוד הנ' יצ"ו וגם חזרתיו בולני לבין עצמי מראש ועד סוף ותהי ראשיתו בר"ח חשון משנת שי"א לפ"ק והשלמתיו שתי פעמים ביום ו' ג סיון ח מאייו בשנת שי"א'.

אומנם מדובר כאן בהעתקת ספרים, אבל מובן מאליה שיש בכך ללמד לא רק על העתקה סתם, אלא על חינוך לעסוק בספרים עצמם.⁹⁷ השילוב של לימודי קודש עם לימודי חול והפתיחות של יהודי איטליה לתרבות הסוכבת אותם, יצרו מצב מורכב מאוד לחלק מהציבור, ומובן מאליה שחלק הזניח את לימודי הקודש, ואפשר שהזניח גם מצוות מסוימות או סטה מאורח חיים יהודי הולם.

דברים אלו לא נעלמו מעיני ר' דוד, שהרי בשלב זה הוא היה כבן שישים, ומן הסתם ראה בשנות חייו את הנעשה סביבו. ואפשר לצרף לכאן פרט נוסף. אחד מתלמידיו של ר' דוד הוא יהודה סומו,⁹⁸ היה מגדולי המחזאים בתקופתו. הוא כתב מחזות גם באיטלקית והיה יוצא ונכנס בבתי הדוכסים ואישים חשובים אחרים מאומות העולם, ונכבד היה בעיניהם.⁹⁹ יש סבורים כי ר' דוד, שהיה רבו, לא ראה זאת בעין יפה בלשון המעטה, והדברים שכתב ר' דוד באגרתו ליסוד האוניברסיטה שהבאנו לעיל: 'גם ראיתי שערוריה מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה או בחכמות חיצוניות בבתי קרקסאות של גויים וילמדו מעשיהם', מכוונים כנגד יהודה סומו.¹⁰⁰

97 העמיד על כך והרחיב בנושא של לימודי פילוסופיה של אומות העולם במסגרות לימוד יהודיות באיטליה בצלאל מנקין במאמרו: C. H. Manekin, 'When the Jews Learned Logic from the Pope: Three Medieval Hebrew Translations of the "Tractatus" of Peter of Spain', *Science in Context* 10,3 (1997), pp. 395–430, esp. p. 419. ע' אליאור בספרו, רוח חזן על פני יחלוף, ירושלים תשע"ז, דן בספר 'רוח חזן' למחבר לא נודע, ובכך שהיה זה ספר לימוד בקהילות יהודיות שונות. בעמ' 87–89 הוא דן בשילובו של ספר זה בסדר הלימוד באיטליה ובייחוד בסדר הלימוד לצעירים. הוא ציין למאמר זה של מנקין שבו הרחיב על שילוב לימודים פילוסופיים בסדר הלימוד באיטליה. אליאור ציין למחקרים נוספים שעמדו על סדרי הלימוד באיטליה. כן ציין שם שלאחר שנה העמיד 'אליאור ממודינה הצעיר בכ"ר יוסף ממודינה זצ"ל', לרשותו של דוד פרווינצאלו חיבור נוסף, כדי שהנערים יוכלו להעשיר בעזרתו את ידיעותיהם, והוא 'מכלל יופי' לר' יהודה מסיר לאון הנמצא כרוך באותו כתב יד וכך כתוב בסוף כתב היד, דף 145 ע"א, אבל לא מצאתי שם שזה היה לאחר שנה. יש"ש. כדאי לציין שבראש מכלל יופי, דף 76 ע"א, כתוב: 'עלה לחלקי משה פרווינצאלו בכמ"ר אברהם פרווינצאלו זצ"ל'. מהלשון 'עלה לחלקי' נראה שלאחר פטירת ר' אברהם, אביהם של האחים, הם חילקו ביניהם את ספריו באופן מסוים, ובעקבות זאת מסר ר' דוד ספר זה לאחייו. על ספרייתו של ר' אברהם אנו קוראים גם במאמרו של ש' סימונסון, 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595', קרית ספר לז (תשכ"ב), עמ' 118–119.

98 ראו לעיל, הערה 14.

99 על פועלו של סימונסון, תולדות, עמ' 480–483; ובמבואו של שירמן (בהערה הבאה).

100 כך כתב ח' שירמן, צחות בדיחותא דקידושין, ירושלים תש"ז, עמ' 3: 'הרב פרווינצאלו ראה במיאתרון דברי הבל ותעותועים והתריע על כך בפרהסיא, זמן רב לאחר שתלמידו כבר יצא לתרבות רעה'. שירמן מצטט את הקטע שהובא בפנים. יש לדון אם הביטוי 'יצא לתרבות רעה' ראוי להיאמר על סומו. הנה בשנת שכ"ו (1566), בעת שסומו היה בשיא פעולתו,

נמצא כי ר' דוד ראה במקרה של תלמידו הוכחה מובהקת להשפעה השלילית על בני הדור. אומנם יש להעיר שיש סבורים שאין מכאן ראיה שאכן דבריו מכוונים כנגד יהודה סומו.¹⁰¹

אם אומנם אפשר לומר שהדברים כאן אינם כתובים בצורה מפורשת, ואולי יש מקום לדיון בכוננת ר' דוד, הרי לנו דבריו בפירושו לאבות על המשנה: 'הו זהירים ברשות' (ב, ג):

ואולי כיון על מה שהיו עושים בימים ההם ועושים גם היום במקומות רבים ובזמנים ידועים לעשות צחוקות נקראו טיאטריאות בלשון רז"ל, וכל בחור גבור ואיש חיל מתנשא לעשות דבר גבורות, והכל להשים לב המלך והשרים ולשמחם, ויקנה לו שם לתהלה ולתפארת. ולזה החכם¹⁰² הנזכר אחרי שהראה והודיע כי טוב האומה ישראלית ואשרם תלוי ועומד בעשות רצון ה' ית' לבד, וכי התועלת הנמשך ממנו הוא רב ותמידי, רצה להראות כי מעשה בני אדם הנעשים לקנות להם שם ותהלה, הוא הבל ודבר בטל. ונתן המשל בזה ואמר הו נא אתם זהירים וזריזים לעיין ולהסתכל בדברי הרשות כלומר באלו שהם מבקשים למלאת רצון המלך...

דומה שיש כאן דברים מפורשים יותר, וקרוב לוודאי שר' דוד כתב כאן לא מהרהורי לבו, אלא ממראה עיניו ממש, ומניסיונו האישי עם תלמידו. עתה נפנה לדברים שכתב ר' דוד בהקדמתו לפירושו על מסכת זו, שבהם הגדיר את טיבה של המסכת:

נושאה הוא למודים טובים, מוסרים ישרים, הדרכות והערות עם הודעת גנות הפחיתות ושבח המעלות, כנראה לעין כל מעין בהם. ולא נפל בדברי החכמים הנכתבים בה מחלוקת כלל כי הכל הולך אל מקום אחד... אך

התעוררה הפרשה הידועה בשם 'גט תמרי-ונטרוצו', שבה היה מעורב ר' משה פרויניצאלו (ראו לעיל, הערה 5) בין החותמים מופיע 'יהודה סומו בכמ' יצחק סומו משער אריה זלה"ה'. (במהדורת זכרון אהרן [לעיל, הערה 5] דף כט ע"ב). ידוע שסומו פעל למען הקהילה כפי שכתב סימנסון, תולדות, אבל דומה שאין לראות את חתימתו במסגרת פעילות מיוחדת, אלא היא מלמדת שהוא נחשב כחלק מן הקהילה. ראו גם ב' רות, היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 232-244, שם כתב באורך רב על סומו ופועלו, והוא נוטה לומר שפעילותו בסוף ימיו למען הקהילה היא מעין חזרה בתשובה. ועדיין צריך בירור.

101 סימנסון, תולדות, עמ' 481 הערה 285, מביא את דברי שירמן וכותב: 'ברם אין הפירוש הולם את דברי ר"ד פרויניצאלו, הוא התכוון כאן לאוניברסיטאות ולא לתיאטראות, וכבר העיר ע"כ (=על כך) אסף וכו'. (הבאנו את דברי אסף, החינוך בישראל לעיל, הערה 92).

102 הכוונה לתנא של אותה משנה במסכת אבות.

תכליתה הוא להגיע האדם אל יראת ה' ולקרנות שם חסיד וקדוש עד שידבק בו ית' וית'¹⁰³ שמו, שזהו סוף כל האדם החי כשכל¹⁰⁴ ההולך בדרכיו כמו שכתוב וכו תדבק (דברים י, כ).

ואכן הקורא את כל פירושו של ר' דוד יראה בבירור שהוא מעמיד לפני הקורא גישה מסוימת, שעליה הוא חוזר שוב ושוב.¹⁰⁵ הוא מציג לפני הקורא את הדרך הנכונה שעל האיש הישראלי¹⁰⁶ ללכת בה. עליו לדעת שעיקר תפקידו של האדם בעולם הזה הוא לימוד התורה וקיום מצוותיה. כדי להשיג זאת עליו לשפר את מידותיו ולעמוד כנגד הפיתויים הגדולים והנאות העולם הזה. עליו לדעת שחוכמת התורה עומדת מעל לכל שאר החוכמות, והיא היחידה שתביא את האדם לאושר אמיתי. ר' דוד מודע לקושי שבדבר, ולכן הוא חוזר ומדגיש כי אדם שילך בדרך זו מובטח לו שכרו בעולם הבא.

דברים אלו שכתב ר' דוד יפים הם לכל דור ודור. כבר הרמב"ם בהקדמתו למסכת אבות עמד על ייחודה של מסכת זו כמלמדת את דרך החיים לאדם. אבל בכל זאת קשה להשתחרר מהרושם שמדובר כאן בפרשן שרואה את הדברים באופן מוחשי ממש.

נצרך לכאן את שכתב ר' דוד בפירושו למשנה (ב, ז): '... מרבה ישיבה מרבה חכמה... קנה לו דברי תורה...' אלו דבריו:

עוד אמר, קנה לו דברי תורה וזה כלפי מרבה ישיבה מרבה חכמה. ואמר זה כלפי רבים מבני אדם הקוראים בספרים חצונים ובספרי מלחמותיהם, ובשירי משוריריהם, ובמאמרי פלוסופיהם, וספרי רפואותם, עד כי זה יבקש להעלות על זכרונו פרקי אפוקרטי, או שירי פלו'ני ופלו'ני, או מאמרי פלוסוף פלו'ני וכיוצא, ובהם יכלו זמנם ועתם, והיה מאכלם קש ותבן אין בהם ממש ועקר, ומה לתבן את הבר. אך מרבה ישיבה והשקפה בדברי תורה בחברת חכמי'ם קנה לו דברי תורה, הם דברי אלקי'ם חיים... כי היא [התורה] מיישרת על

103 יתברך ויתעלה.

104 ראו לקמן הערה 190.

105 ראו בונפיל, כתבי עזריה, מבוא, פרק ב: מסורת ומשבר, עמ' 37-62. בעמ' 61 כתב בונפיל על ר' עזריה, כי 'מתחת למעטה של שמרנות מוצהרת ואף מופגנת, [עולה בספרו] מגמה של פריצת מסגרות רבות... היא עולה כלאחר יד מתוך הצהרה מופגנת במערכת המקובלת, כאילו אין הדברים נוגעים אלא בעניינים שוליים'. אף שר' דוד היה בקשר עם ר' עזריה, ואף הוא היה מקורי בחשיבתו וברצותו להקים אוניברסיטה, הרי לא מצאתי בכל פירושו, לא במפורש ולא ברמז, פריצת מסגרת ולו הקלה ביותר.

106 כיום היינו אומרים כיהודי, אבל ר' דוד מרבה להשתמש בביטוי 'האיש הישראלי'.

כל מעשה טוב ועל כל אמונה אמיתית ודעת קיים. לא כן תורת אפלטון, סיניקה, וזולתם, כי הם כצל עובר.

ועל כך נוסף את דבריו גם על המשנה (ה, כה): 'בן בג בג אומר הפוך בה והפוך בה דכולא בה, ובה תחזה וסיב ובלה בה ומינה לא תזוע, שאין לך מדה טובה הימנה'. אלו דבריו:

כי כמו שנמצא יתרון לאדם על שאר הבעלי חיים בכח השכלי ובעיון בחכמות ומלאכות, כן יש לך בה יתרון על שאר בני אדם, ולמה לך תאר מהנדיס, או תשבורי, או הגיוני, או פלוסופי, או רופא, או תוחני,¹⁰⁷ או אומן, או נוקב מרגליות, וכיוצא. או למה לך בקנין המעלות המידותיות בדרך פלוסופי, כי לך ישראלי לא יאות שלמות אחר.

דומה שכל המקומות הללו מצטרפים יחד ומלמדים אותנו כי ר' דוד אכן כתב את הדברים על יסוד הנעשה בימיו.

(ג) פירושו לאבות הוא גם פירוש כפשוטו

כאמור, חלק מפרשני מסכת אבות, ור' דוד בכללם, 'ניצלו' את פירושם למסכת זו כדי להעביר באמצעותו מסרים שונים לציבור. נכון שלדעתם זו המטרה הראשית של כתיבת הפירוש, אבל לגבי הקורא דבריהם הם בגדר פירוש למסכת. לכן ברור להם שמוטל עליהם למלא גם תפקיד זה, ועליהם לפרש ממש את המסכת. גם ר' דוד היה מודע לכך, ולכן אנו מוצאים בהקדמתו התייחסות לעצם הפירוש, וכך כתב בה: 'וראיתי עליה פירושים חדשים גם ישנים, לא דרך זה כדרך זה, זה מקצר וזה מאריך'. יש בדבריו מעין נימה של ביקורת על אותם פירושים, והקורא מבין שאין ר' דוד שבע רצון מהם, ובכך הוא מצדיק כתיבת פירוש משלו על המסכת. דומה שכדי להראות שאכן אין הוא שבע רצון מפירושי קודמיו, ממעט ר' דוד להזכיר פרשנים, ואין פירושו נסמך על פירושים אחרים. גם הפרשנים המוזכרים אצלו נזכרים לעיתים רחוקות מאוד. מתקופת הראשונים הוא הזכיר את הרב, הוא הרמב"ם, ואת רש"י. מהאחרונים הוא הזכיר, כאמור, את לב אבות לר' שלמה הלוי (שאלוניקי שכ"ה). פעם אחת הזכיר את רי"א, שהוא כנראה ר' יצחק אברבנאל.

מעניין שר' דוד לא הזכיר את פרשני איטליה, ר' עובדיה ספורנו ור' עובדיה ברטנורה, והרי כפי שכתבנו לעיל בסעיף ה, שני פירושים אלו נדפסו באיטליה טרם

107 כנראה מלשון תוכן (= אסטרוולוג; בכתב היד מצאנו שיבושים בדומה לזה על ידי המעתיק, ואין כאן המקום להאריך).

שכתב ר' דוד את פירושו. פירושו של ר"ע ספורנו נדפס רק פעם אחת, ואולי אפשר לומר שר' דוד לא ראהו, אבל פירוש ר"ע ברטנורה נדפס כבר שלוש פעמים קודם שכתב ר' דוד את פירושו, וקשה לומר שר' דוד לא ראהו. ייתכן שהדבר נובע ממנהגו של ר' דוד שלא להזכיר שמות של פרשנים, ואולי הביא מפירוש ר"ע ברטנורה בלא להזכירו, ואפשר שכך עולה מכמה מקומות בפירוש, אבל הדברים אינם ודאיים. עוד נקודה של ביקורת יש לר' דוד על המפרשים:

גם רבים מהם לא בקשו להדביק הפרקים והמאמרים בטוב טעם ודעת. הואלתו גם אנכי הצעיר... לדבר עליה דברים, ולמצוא טעם וסברה להסמיכות הנ"ל.

יש לציין שר"י אברבנאל בהקדמה לפירושו על אבות עמד על נקודה זו, וכך כתב:

עוד תשוב תראה שכלל החכמים אשר פירשו המסכתא הזאת לא נתנו קשור וטעם כלל אל סמיכות המאמרים זה לזה, ולא די זה אבל גם במאמר אחד מדברי השלמים האלה נזכרו דברים רבים מתחלפים וגזירות שונות זו מזו ולא נתנו המפרשים טעם כלל מה ראה אותו שלם לזכור הדברים ההמה זה אצל זה ומה היחס אשר יש ביניהם, והוא בעיני זר מאד שמסדר המשנה יביא מאמר מחכם אחד ויביא מאמר אחר אחריו מזולתו שאין לו קשר עמו כלל, כל שכן וכל שכן בדברי חכם אחד שנאמר שלא שמר בדבריו שום סדר.

ככל הנראה ראה ר' דוד את פירושו של ר"י אברבנאל, כפי שכתבנו לעיל, ולכן קצת תמוה שלא הזכירו בעניין זה.¹⁰⁸

(ד) הוגי דעות וכתבי פילון

כדי לברר את יחסו של ר' דוד ללימוד פילוסופיה, נביא עתה כמה מובאות מאיגרתו בדבר הקמת אוניברסיטה:¹⁰⁹

ואתי יהיה בני הגדול המוסמך בפילוסופיה וברפואה¹¹⁰ אשר גם בהם הציב לו יד אחרי קביעת היסוד בתורת ה' וגם הוא יהיה לי מעיר לעזור מיני ומיניה תסתיים ותסתייע מילתא, טוב אשר נאחז בזה וגם מזה לא נניח ידינו ונתעסק בתורה ובחכמות.

108 ביחס לדברי ר"י אברבנאל ראו עוד פירושו ר' מתתיהו היצהרי למסכת אבות, ירושלים תשס"ו, במבואי, עמ' 46-47.

109 אסף, החינוך בישראל, עמ' קיז-קיח.

110 הערת אסף, שם: 'הוא בנו ר' אברהם הנזכר אח"כ שהיה גדול בתורה רופא ופילוסוף' וכו'.

ואכן בהמשך דבריו ר' דוד מפרט יותר:

נקרא לפעמים בפרקי פלוסופי עמנו הטובים ומסכימים עם דרכי התורה ורז"ל כדי לקבוע יתד במקום נאמן להרחיק השבושים והדעות הכוזבות ורוח עוועים ולזרוק עליהם מים טהורים בדרכי התורניים חכמי האמת והצדק... בשעות מיוחדות ילמדו לשון לטינו להיותו כמו הכרחי בזמן הזה בגלילותינו ומעשים בכל יום שאנו צריכים לו אצל הפחות והסגנים ונעשה לנו כהיתר... אשר יהיו בקיאים בלשון לאטינו יקראו בספרי החכמות הגיון ופלוסופיא ורפואה ויבינו בהם מדרגה אחר מדרגה...

נמצא שלדעת ר' דוד ראוי ללמוד פילוסופיה. יש להתחיל את הלימוד בכתביהם של הוגי עמנו, ולאחר מכן ללמוד גם מחכמי אומות העולם, אף שכתבו את ספריהם בשפה זרה.¹¹¹ ואכן ידוע לנו, שבמנטובה לא ראו בלימוד פילוסופיה דבר חריג.¹¹² לאור דברים אלו היינו מצפים שבפירושו לאבות יזכיר ר' דוד פילוסופים שונים ויביא מדבריהם. והנה מעיון בפירושו עולים הדברים הבאים: הוא מזכיר את דברי החבר בספר הכוזרי כשמונה פעמים,¹¹³ את דברי בעל העקידה כשלוש פעמים, ופעם אחת הביא ממורה נבוכים. ר' דוד הזכיר גם מחכמי אומות העולם,¹¹⁴ לעיתים בשמם כגון: 'לכן אמר פילוסוף א' סיניקה שמו'; וכן 'וכונת מאמ' סקראט', אבל כדרכו הוא ממעט בכך. כן הזכיר בסתם את אריסטו פעמים מעטות: 'מאמר הפילוסוף', 'פילוסוף אחד', או 'וכמו שהביא ראייה זו עם שאר ראיות החוקר בספר השמע'. לאמור, אין ר' דוד מרבה להביא מדברי פילוסופים מבני עמנו, ופחות מכך מדברי אומות העולם. אבל מסקנה זו אינה סופית, משום שיש בדבריו איזכור של דעות הפילוסופים והמתודדות איתן. לעיתים הוא אומר זאת אף במפורש כגון: 'זיען כי היו בעולם דיעות מתפלספות מהם שכל העולם נפל במקרה', אך בהמשך דבריו הוא סותר גישה זו.

אחת ממטרותיו של ר' דוד בהביאו דעות פילוסופיות בחיבורו היא לסתור אותן. הדבר עולה בקנה אחד עם דבריו ביחס לאוניברסיטה שהובאו לעיל: 'להרחיק השבושים והדעות הכוזבות'. אבל זו לא המטרה היחידה. מטרה נוספת שעמדה לפניו היא רצונו להראות בזה את עליונות דברי התורה, וכדבריו באחד המקומות

111 על עיסוקם של יהודי איטליה בכתבים שנכתבו בלטינית ואף ביוונית, ראו שולוואס, חיי היהודים, עמ' 279-285.

112 ראו לעיל, הערה 81.

113 מכאן ואילך איני מציין למקומן בכתב היד של ההפניות והמובאות הקצרות שאזכיר.

114 נציין שהביא גם מספרות חיצונית, ולא דווקא מהפילוסופים, כגון 'ביוסיפוס' ב' ממלחמת יהודי', ראו לעיל, הערה 45. כן הזכיר 'וכמו שכתב שלמה בחכמתא רבת'.

בפירושו: 'שהטית אתה אזניך יותר מחבריך ללמוד תורה הרבה ולעשות מצותיה, וכ"ש [=וכל שכן] כי בזה נעלית על שאר א"ה [=אומות העולם] ופילוסופיהם'. והנה למרות כל האמור לעיל, ר' דוד מרבה להביא את דבריו של 'החכם ר' ידידיה', והוא מזכירו כמה פעמים בפירושו. כידוע, ר' ידידיה הלא הוא פילון האלכסנדרוני. אבל אין אתה מוצא שר' דוד קורא לו בשם זה, אלא רק בשם 'החכם ר' ידידיה', ועל כך נעמוד בהמשך. ר' דוד מצטט מדבריו ומציין בכל מובאה ממנו את מספר הדרף,¹¹⁵ אם כי לא ציין לאיזה ספר מחיבורי פילון הוא התכוון.¹¹⁶ על היכרותו של ר' דוד עם פילון אנו שומעים גם בדברי ר' עזריה, שכך כתב:¹¹⁷

וכבר ראיתי השגות מאת החכם הכולל אדוני מהר"ר דוד פרוינצאלי יצ"ו להגן בעד ידידי' האלכסנדרני על מה שתפשתיו בקצת פרקי הראשונים, אם יזכני ה' בחיים אחרי צאתם החוצה עם שלא אחדל מהודות על איזה פרט אשר גם אנכי נגעתו בקצהו ידע הקורא מלים אעננו, הלא יאות לו שיליין עליוני (י) יען היה ראשון להודיע בלימודיו המחוכמים את שמו בעמנו וטוב לו עמו שלא יראה כמביא זר אל הקודש.

115 ציון זה מאפשר לנו לבדוק באיזו מהדורת דפוס של כתבי פילון השתמש ר' דוד, ואם היא זהה לאותה מהדורה שהשתמש בה ר' עזריה. על זיהוי המהדורה שהשתמש בה ר' עזריה, כבר כתב בונפיל, כתבי עזריה, מבוא, עמ' 85 הערה 128, בשם יואנה ויינברג מאוקספורד, וכן כתבה גם היא עצמה בספרה (ראו ויינברג, עזריה), עמ' 111 הערה 4, וראו גם במבוא לספרה עמ' xxxvii-xxxviii. לפיכך פניתי אליה בשאלה על אודות שימושו של ר' דוד בכתבי פילון, ומה המהדורה שעמדה לפניו. בתשובתה כתבה לי שהיא עוסקת בכתביה מאמר על ר' דוד וגם דנה בנושאים אלו. נמתין אפוא לפרסומו של המאמר. בינתיים אציין לדברי ר' דוד (ב, ז): 'ועתה ראה כי החכם הזה הודיע אמתת מה שכתב החכם ר' ידידיה בשם פיתאגורס אשר הזהיר מלכת בדרכי רשות הרבים וז"ל בלשונם, *p uiam publicam non ingreder* [כאן יש אי דיוק בציטוט, כנראה באשמת המעתיק] ואמר הוא ז"ל דף תשכ"ה'. הציטוט והעמוד אכן מתאימים למהדורה שהשתמש בה ר' עזריה (או למהדורות זהות לה), ולא אאריך בזה כאן. מסתבר שר' דוד תרגם בעצמו את הקטעים שהעתיק מפילון, שהרי הוא ידע לטינית, וראו גם לעיל, הערה 41, מעין זכר לדבר.

116 פעם אחת בלבד כתב: 'וזכרו ר' ידידיה בספר דברי הימים שלו', אבל לא ציין לדרף בספר זה. ראו לקמן הערה 126. ר' עזריה במאור עינים ראש פרק לב (עמ' 281 במהדורת קסל), מביא חיבור זה וקראו בשם 'ספר העתים'. מוסכם שחיבור זה אינו לר' ידידיה. ראו ויינברג, עזריה, עמ' xxxix בקטע על Annius of Viterbo, ובמצוין שם.

117 בסוף ספרו מאור עינים הרפס"ר ר' עזריה השגות שהשיגו חכמים על דבריו, ובסופן נמצאים דברים אלו. במהדורת קסל נמצאים הדברים בעמ' 506.

מעניין לראות שר' עזריה, שבספרו מאור עינים מביא שפע של מקורות חיצוניים ובהם נכלל גם פילון, נתן לר' דוד את זכות הבכורה ביחס לפילון.¹¹⁸ לאמור, לדברי ר' עזריה ר' דוד הוא הראשון ש'בלימודיו המחוכמים' החל להשתמש בדבריו של פילון. אפשר ש'בלימודיו המחוכמים' כוונתו לדרשות שנשא ר' דוד, או כוונתו לחיבוריו, שייתכן שר' עזריה ראה אותם בכתב יד, ובהם שילב ר' דוד מדברי פילון, כפי שמצאנו בפירושו לאבות.

אבל יש הברל בין ר' דוד לבין ר' עזריה ביחס לפילון. בעוד ר' דוד מכנה תמיד את פילון בתואר 'החכם רבי', הרי ר' עזריה קורא לו אך ורק ידידיה, ללא כל תואר. זאת משום שר' דוד חשב את פילון ואת דבריו כראויים לבוא בקהל ישראל. ברם ר' עזריה רוח אחרת הייתה עמו, ויחסו לפילון שונה מיחסו של ר' דוד, וכדבריו:¹¹⁹

עוד מזאת ידוע להוא¹²⁰ לך קורא יקיר כי אני עם לכבי שבין יתר הקרואים מאתי לבא בשערי הפרקים האלה יהי גם ידידיה האלכסנדר יוני המכונה אצל יונים והרומיים פילוני, אשר לרדוף את דרך קצת יחידי סגולה הנמצאים בדורנו החילוני מראש לכנותו קרוב להוראת שמו הנזכר ידידיה, ואלכסנדר באשר היה מתושבי אלכסנדריאה של מצרים... האמנה להיות האיש הזה חשוד בעיני ללא טהר לב עם אל ועם קדושים גם כי לא בפתע והחלט אגמור עליו אומר... ישר בעיניי להעמידך על אמתת מה שידעתי ממנו, ולפי שכלו וצדקו יהולל או יגונה אצל בעלי הדעת והם ישערו בנפשם אם רתוי לו¹²¹ להשמע במה שידבר בהלכת גוברין יהודאין מתופשי תורתנו, או ישוער כאחד האדם מן המצפצפים והמהגים כפי העולה על הרוח.

ומכאן ואילך מביא ר' עזריה כמה וכמה עניינים מדברי פילון ועומד על שיטתו, וכך הוא מסכם את הערכתו עליו:¹²²

כי אפשר גם כן באופנים מה לדון אותו ולסגור בעדו על כל דבר פשע כל שכן אשר ידעתי כי נמצאו בדורנו משכילים וישרים בלבותם השותין בצמא את דבריו וישיתו לראשו עטרת פז כאחד ממיטיבי צעד בעמנו... באופן כי האיש הזה אצלי נהיה בין דין לדין בדברים אשר אין להם הכרע, ועל כן על כל דברי הפרק הזה אמרתי לבני ישראל ידידיה הלז או פילוני

118 ראו גם לעיל, הערה 45.

119 מאור עינים, אמרי בינה, ראש פרק ג (עמ' 90 במהדורת קסל).

120 להוי.

121 לשון המשנה בבבלי, חגיגה יא ע"ב. ופירש שם רש"י: 'רתוי הוא לו, טוב ויפה היה לו'.

122 שם, סוף פרק ו, עמ' 129.

בשמו היוני עם כל שום וחניכא דאית ליה לא אשבור עליו חקי לטהרו או לטמאו בשלוח,¹²³ לא רב ולא חכים יתקרי ממני¹²⁴ גם לא מין ואפיקורוס רק זה שמו אשר אקראנו ידידיה האלכסנדר, ובכל מקום אשר יבוא זכרונו בפרקי אלה בסוד עמי לא יהיה רק כיתר חכמי העולם אשר לגלויי מילתא בעלמא ובמאי דלא שייכי בגויה נשמע מה ידברו, אולם בכל יתר דבריו וספריו הקורא הוא יהיה לו לדיין בכל מקום כפי הראוי אליו אם און בידו ירחיקהו ואם תורת אמת בפיהו כמו נגיד יקרבנו.

ואכן כבר שיערו חכמים¹²⁵ כי דבריו 'נמצאו בדורנו משכילים וישרים בלבותם' וכו' כוונתו לר' דוד ולר' יהודה מוסקאטו,¹²⁶ שראו בפילון דמות של רב יהודי שראוי לקבל

123 מילה זו רווחת בשימוש באותה תקופה, ומשמעותה: בכירור.

124 ויינברג, עזריה, עמ' 159, הערה 73, ציינה שמליצה זו לקוחה מבבלי, בבא מציעא פה סע"ב – פו ע"א: 'שמואל ירחינאה חכים יתקרי רבי לא יתקרי'. יש להוסיף שנראה שיש כאן יותר ממליצה גרידא, אלא ר' עזריה רמז לעובדה שבדרשותיהם של ר' דוד ושל ר' יהודה מוסקאטו, או בכתביהם, שכאמור בפנים אולי ראה אותם בכתב יד, או ששמע זאת מהם בעל פה, כינו את פילון בתואר 'החכם רבי', אבל הוא לא ינהג כמותם ('לא... ממני'). על כך שר' דוד כינה את פילון בתארים אלו כתבנו לעיל. על שר' יהודה כינהו כך, ראו לקמן הערה 126.

125 כך כתב בונפיל, כתבי עזריה, מבוא, עמ' 82–83. בהערה 124 ציין בונפיל שדבריו מבוססים על עבודת הר"ר של יואנה ויינברג על ספר מאור עינים, שנכתבה בשנת 1982 ולא פורסמה. מאוחר יותר תרגמה ויינברג את מאור עינים עם מבוא והערות, ראו ויינברג, עזריה, עמ' 158; ואכן בהערה 69 כתבה ויינברג שכוונת ר' עזריה היא לר' דוד ולר' יהודה מוסקאטו, וראו גם דבריה בעמ' 102 הערה 8. התייחסות מורחבת לכך תהיה מן הסתם במאמרה שעתיד להתפרסם, ראו לעיל הערה 115.

126 בספר דרשותיו נפוצות יהודה הזכיר כמה פעמים את ידידיה, ואף הוא מכנהו תמיד בתואר 'החכם רבי'. אציין לפי המהדורה המצויה, בני ברק תש"ס, דף ג ע"א [בספר המכונה דיקאלוגו]; קסב ע"ב, רלה ע"א, רמז ע"ב [בספר המכונה מן הבורחים]; שכ ע"ב [המכונה פילוני בספר המכונה וכו']; תכר ע"ב. אנו רואים כי שיטת הציון שלו שונה משיטתו של ר' דוד. גם כאשר הוא מפנה לר' ידידיה, הוא מזכיר לכל היותר את שם הספר, אבל אין הוא מציין לדפים. בעוד ר' דוד אינו מזכיר את שם הספר, אבל מציין לדפים. מעניין כי ר' יהודה מוסקאטו בפירושו קול יהודה על ספר הכוזרי נקט בדרך אחרת, והזכירו רק בכינוי 'החכם'. ראו מאמר ראשון אותיות מז, צא, מאמר רביעי אות טו, מאמר חמישי אות כה, ללא התואר 'רבי', וגם הוסיף את המילים 'הנקרא פילוני'. אומנם את שיטת הציון לספריו לא שינה. האם מכאן אפשר ללמוד שחיבורו קול יהודה נכתב קודם לנפוצות יהודה? ראו לעיל, ליד הערה 47. כך גם מסתבר, שהרי נפוצות יהודה הוא אוסף דרשותיו, שנדרשו במשך שנות פעילותו. על כל פנים, לא ברור מה הביאו לשינוי זה. עוד יש לציין כי בשני חיבורים אלו יש הפניות הדדיות, ואין לדעת אפוא מי הקדום משניהם.

את דברו. אומנם אפשר שכוונתו של ר' עזריה לא רק לשניהם, אלא אולי לחכמים נוספים, שאף הם חשבו את פילון לדמות שראויה לבוא בקהל, כפי שיבואר עתה. ואכן מתברר שהיו עוד חכמים באיטליה סמוך לאותה תקופה שהשתמשו בדברי פילון וכינוהו בתואר 'רבי', אלא שהדברים לא היו ידועים מפני שחיבוריהם לא נתפרסמו ונשארו בכתב יד. ישעיה תשבי פרסם מכתב יד חיבור של מקובל איטלקי, מתלמידי ר' משה קורדובירו, שאת שמו אין אנו יודעים.¹²⁷ תשבי מזהה את המחבר כר' מרדכי דאטו, שכתב את החיבור בשנים ש"ג-ש"ס (1590-1600).¹²⁸ החיבור מורכב מטקסט ארמי ועליו פירוש בעברית. בחיבור יש התייחסות למכת ערוב, ואיני מעתיק את כל העניין, רק מעט מאוד לצורך דיוננו, וכך נאמר:¹²⁹ 'כרסבירא ליה ר' ידידי"ה אלכסנדר"י בספריה¹³⁰ חיי משה דכנים דאמר קרא אינון בקא ובקתא'. ועל כך נאמר בפירושו: 'ידידי"ה אלכסנדר"י הוא הנקרא פילון'¹³¹ וחכם גדול היה וחרב ספרים הרבה בלשון יוני והיה קרוב לחרבן בית שני כמו עשרים שנה'. לתשבי ברור שהתואר 'ר' ידידיה אלכסנדר"י מלמד שהמחבר היה מקורב למעריצי פילון שהיו באיטליה באותה העת, בניגוד לעמדתו של ר' עזריה. וכך הוא מסכם:

בעל ה"אגרת",¹³² המקובל מבית מדרשו של ר' משה קורדובירו, עמד במחנה ה"משכילים" ההם, שהיו שותין בצמא את דבריו של פילון, בקריאה עצמית בספריו או באמצעותם של ראשי החבורה, וצירפו אותו בתואר "רבי" לחכמי ישראל הקדמונים.

ייתכן שיש לראות כאן את השפעתו של ר' דוד או של ר"י מוסקאטו, או של שניהם יחדיו, שהרי לפי דברי תשבי על זמן החיבור, הרי מדובר כאן בחיבור שנכתב מאוחר לימיהם של חכמים אלו.¹³³ אבל אפשר כי דברי ר' עזריה נמצאו בדורנו

127 תשבי, קורדובירו, עמ' קכא-קסו.

128 שם, עמ' קכח-קכט, קלג, בהתאמה.

129 שם, עמ' קכז.

130 כלומר, בספרו.

131 במקור, שם, עמ' קנה, לא נדפסו גרשיים על מילה זו.

132 הכוונה לחיבור שלפנינו הנקרא 'אגרת הלבנון'.

133 ר"י מוסקאטו נפטר בכ' באלול ש"ן (9 בספטמבר 1590) וסימונטון, תולדות, עמ' 525, אבל בהערה 150 שם מובא מקור שבאוגוסט 1590 הוא נזכר בברכת המתים, וצריך בירור. לא ידוע זמן פטירת ר' דוד, אבל הואיל ובין המספידים של ר"י מוסקאטו נמצא בנו של ר' דוד, הוא ר' אברהם פרויניצאלו, יש להניח כי ר' דוד כבר נפטר. את רשימת המספידים כתב א' אפפלבויס, תולדות הג' ר' יהודה מוסקאטו, דראהביטש תר"ס, עמ' 69, ולא ציין מקורו.

משכילים וישרים בלבותם', מכוונים גם לחבורתו של ר"מ דאטו, שהרי ר"מ דאטו נמצא באיטליה לפחות משנת שכ"ו, והוא עמד בראש חבורה שחישבה את הקץ, ור' עזריה יצא כנגדה בספרו מאור עינים.¹³⁴ אפשר לרדוף אם הביטוי 'משכילים וישרים בלבותם' מתאים אליבא דר' עזריה לחבורה זו אם לאו. אבל מכל מקום יש להניח כי כפי שחבורה זו עיינה בכתבי פילון, וראתה בו רב ראוי, כך נהגו חכמים נוספים, אלא שלא נשתמרו בידינו עדויות על כך. ואכן כך משתמע גם ממקום נוסף בדברי ר' עזריה. אלו דבריו:¹³⁵ 'אשר לרדוף את דרך קצת יחידי סגולה הנמצאים בדורנו החילותי מראש לכנותו קרוב להוראת שמו הנזכר ידידיה ואלכסנדרר'.

נצרך לכך גם עובדה מעניינת ביחס לר' דוד. יש כמה מקומות שר' דוד כותב בפירושו דברים מסוימים באופן סתמי, ומתברר שהם לקוחים מכתבי פילון. לא זו בלבד, אלא שמקומות אלו מוקשים ולא מובנים, ורק היודע שהם לקוחים מכתבי פילון יכול להבינם.¹³⁶ הרי לך, שלמרות שראינו שר' דוד מדייק, וכמאה פעמים הזכיר את ר' ידידיה וציין את המיקום בספרו, יש כמה וכמה מקומות שלא עשה כן. למדנו מכאן עד כמה כתבי ר' ידידיה שגורים בפיו, ואין בכך מן החידוש. אבל לכאורה הוא גם סומך גם על המעיין בספרו שלא יטעה בהבנת דבריו המבוססים על דברי ר' ידידיה. האם הדבר מלמד שהוא הניח שגם המעינים בדבריו מכירים את כתבי ר' ידידיה ולא יתקשו באותם מקומות? אליבא דאמת זה נראה כחידוש, אבל אם החידוש נכון, הרי חידוש זה מצטרף לאמור לעיל. לאמור, היו עוד 'בדורנו משכילים וישרים בלבותם', שעיינו בפילון, אבל אין זה העיקר. העיקר הוא שלדירם מוצדק לכנותו בתואר רבי, כפי שעשה ר' דוד, ולכן לא נמנע מלהביאו אפילו בסתם.

ח. ההקדמה לפירוש

כדי שהקורא יתרשם מפירושו ומדרכו של ר' דוד, בחרתי לצרף למאמר זה את הקדמתו לפירוש. המעיין יוכל להתרשם מדבריו בהקדמתו על מטרתו בכתובת הפירוש. כפי שכבר כתבנו לעיל, לדעת ר' דוד עיקר קיומו של האדם הוא לעסוק בתורה ובמצוות, שהרי תכלית האדם היא להגיע אל יראת ה' ולקרוא על עצמו שם חסיד וקדוש עד שידבק בו.

134 ראו תשבי, קורדובירו, עמ' קל-קלב.

135 מקור זה הובא בשלימות לעיל ליד הערה 119. ציין לזה תשבי, שם, עמ' קכו הערה 32. תשבי הוסיף שם כי 'מתוך דברי עזריה יש להסיק, שחכמי איטליה בני דורו (של ר' עזריה) השתמשו לפניו בכינוי ידידיה'. אומנם הרוצה לדחות יאמר שכוונת ר' עזריה היא לר' דוד ולר' יהודה שהם 'יחידי סגולה', אבל אפשר שכוונתו לחכמים נוספים, אולי לר"מ דאטה ואחרים.

136 ראו בהקדמה הערות 187, 188. מצאנו עוד דוגמות כאלו בפירושו, ואין כאן מקום להאריך.

בהקדמה עומד הקורא על דרכו הפרשנית-הדרשנית של ר' דוד, שבחלקה באה לידי ביטוי גם בפירושו לפרקי אבות. את דרכו זו אפשר לראות בפרשנותו למצוות העומר ושתי הלחם. כן עומד הקורא על דרכו האלגורית בביאור אגדות חז"ל, כפי שבאה לידי ביטוי בהסבירו את מאמר חז"ל בתחילת מסכת ברכות על 'שלוש משמרות היו הלילה' וכו'.

ט. לדרך ההדרה

ההקדמה כתובה ברצף, למעט מקום אחד שבו יש קטע חדש.¹³⁷ חלקתיה לקטעים לנוחיות המעיין. הוספתי מראי מקומות בסוגריים עגולים. כמו כן סוגריים עגולים משמשים סימן למחיקה, ואילו סוגריים מרובעים מסמנים תיקון והוספה. תיקונים שנכתבו בגיליון כתב היד או בין השיטין נכתבו בסוגריים מזוותים. אם צורת הכתב בגיליון או בין השיטין שונה מצורת כתב הפנים, הערתי על כך. קיצורים וראשי תיבות נפתחו רק כאשר המחבר סבור שיש בהם קושי למעיין. קיצורים נפתחו כך: לאחר הגרש נוספה האות החסרה (או האותיות החסרות) וללא סוגריים מרובעים, כגון: ימ"ם. ראשי תיבות נפתחו בתוך סוגריים מרובעים, או בהערות. הדברים תקפים גם לגבי מובאות מחז"ל שצוטטו במאמר עצמו.

הקדמה

[כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו וכמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה לא תעשו ובחקתיהם לא תלכו. את משפטי תעשו ואת חקתי תשמרו ללכת בהם אני ה' אלהיכם]¹³⁸ (ויקרא יח, ג-ד) ... כמעשה ארץ מצרים המקולקלים, וכמעשה ארץ כנען המכוערים והממיתים. ובזה הזהירם מעצות היצר ההווים בנו בנערוטינו, כמש"ה¹³⁹ כי יצר לב האדם רע מנעוריו (בראשית ח, כא) הנרמזים בשם מצרים, ומן הפחתיות הצומחים וגדלים בנו בכחותינו, כי אז כח הכרתנו יותר רך ויכיר הטוב

137 ראו עוד בהערה 156.

138 השלמתי את הפסוק על פי דברי ההסבר לקמן. כאמור, תחילת ההקדמה חסרה, ולכן סביר להניח שלפני הפסוק היו דברים נוספים שאבדו.

139 כמו שאמר הכתוב.

והרע, ויבחר¹⁴⁰ ברע סבת מות ועצמי אליו, כמו¹⁴¹ שהטוב דבר אלקי, ואלו¹⁴² נרמזים בשם כנען, והתורה תעירנו להיזהר מאלה ומאלה. גם תלמדנו מה לעשות ומה יועיל לנו, ואמרה כמעשה ארץ מצרים וגו' וכמעשה ארץ כנען וגו' את משפטי תעשו וגו' אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, הרי כי החיים תלויים במצות ה' ומשפטי, וחקי הרשעים יסבבו המות. ולכן ה' החפץ בחיים עם ישראל הזהירם ממעשה מצרים וכנען, ולמדם תורות אמת ומצות טובות וחקים ישרים המקימים ומשיבים נפש עושיהם למנוחה עולמית, עליהם כתיב אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. וכמו שת"א¹⁴³ ויחי בהון לחיי עלמא.

ומשמעו עוד כי בעשותינו המצות אשר צוה ה' נהיה חיים ודאי, כיען כי על ידם נמלט מהפחיתות אשר בהם האדם מת, כי בין טוב לרע ובין אמת ושקר לא יבדיל וכמו שאמרו ז"ל (ברכות יח ב) רשעים בחייהם קרויים מתים. ומן[שה]ע"י¹⁴⁴ ראש[ו]נה ע"י השחרור ה[קב"ה] לקח אותם לו לעבדים כאמרו עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים (ויקרא כה, מב) וב[זה] שחררם מכל מיני שעבוד כי עבד מלך מלך (שבועות מז ע"ב). הנה אח"כ בהקנותם השלמות הנפשי בלכתם בדרכיו ולדבקה בו קראם בנים, כמ"ש בנים אתם לה' אלקיכם (וגו') כי עם קדוש אתה לה' אלקיך ובך בחר ה' אלקיך להיות לו לעם סגולה מכל העמים (דברים יד, א-ב). ולא עוד אלא כי קראו בנו בכורו¹⁴⁵ לשתי סבות, הא' כי היו ראש[ו]נים במחשבה.¹⁴⁶ הב'

140 כלומר, אם יבחר ברע, אזי בחירה זו תסוכב שיביא על עצמו מוות. אולי צ"ל: עצמי. בכתב היד נראית האות וי"ו במילה 'ועצמי' כאילו נוספה מאוחר יותר. הרב שאול אלטר כתב לי שאין צורך להגיה וצריך לפסק כך: 'ויבחר בסבת מות, ועצמי אליו כמו שהטוב דבר אלקי'. כלומר, שהרע והמשיכה לגשמי הם דבר עצמי של הגוף כמו שהטוב והמשיכה לרוחניות הם דבר אלוקי, חלק אלוק ממעל, ולכן כשמדברים אל האדם קוראים לו ארץ כנען כי הרע מוטבע בבריאת הגוף.

141 המילה 'כמו' אינה נוחה כל כך. ונראה שכוונתו שהן המוות והן טוב – שניהם מאת ה', והכל לפי בחירתו של האדם.

142 המחבר חוזר לפסוק שבו פתח, ומסביר כי הפחיתות בבחירתנו נרמזים בשם כנען.

143 שתרגם אונקלוס. לפנינו: ייחי בהון וכו'.

144 בכתב היד יש כמה וכמה קרעים, והשלמתי על פי גודל הקרע.

145 כאמור בפסוק: 'בני בכורי ישראל' (שמות ד, כב).

146 על פי בראשית רבה (א, ד): 'ששה דברים קדמו לבריאת העולם, יש מהן שנבראו, ויש מהן שעלו במחשבה להבראות... האבות וישראל ובית המקדש ושמו של משיח עלו במחשבה להבראות'.

כי מהם ילמדו כל העולם ואליהם יבואו אח"כ ויאמרו, בית יעקב לכו ונלכה באור ה' (ישעיהו ב, ה).

אמנם להיות חסדי ה' עם בריותיו לא ליום ולא ליומים רק תמידיים ונצחיים צוה אותנו לבלתי נשכח חסדיו עמנו, כאלו אנו בעצמנו קבלנו כל הטובות שקבלו אבותינו כמ"ש ואותנו¹⁴⁷ הוציא משם (דברים ו, כג) וגו', ולכן גזר עלינו לעשות זכר לשניהם, כמ"ש המשורר זכר עשה לנפלאותיו (תהלים קיא, ד).

וראשונה לזכר ועדות על החסד הראשון היא הגאולה הגופנית, צוה אותנו לבל נאכל מן החדש עד נביא עומר לחם שעורים, כמ"ש ולחם וקלי וכרמל לא תאכלו עד עצם היום הזה עד הביאכם את קרבן אלקיכם (ויקרא כג, יד), כי בזה נתן תודה ושבח לה' שהושיענו מעבודת מצרים, ונוכל לאכול ככל אות נפשנו. <ורמז>¹⁴⁸ בזה כי ידע ה' שבעצם היום הזה יהיו ישראל בתשועה שלימה כי יכנסו לארץ ויאכלו מתבואתה, וכן כתוב ויאכלו מעבור הארץ ממחרת (השבת) [הפסח] מצות וקלוי בעצם היום הזה (יהושע ה, יא), והעומר הזה היה שעורים להורות כי התשועה <ההיא> היתה גופנית לבר ולתועלת הגוף השובה במציאות לכל שאר הב"ח,¹⁴⁹ כמו שהשעורים הנם מאכל לבהמות. ועוד כי השפחה והעבר שוין כששניהם¹⁵⁰ קנין לבעליהם ומאכל שניהם גרוע ופחות ממאכל האדון ובניו. ונקרא אביב, כמ"ש ואם תקריב מנחת בכורים לה' אביב קלוי באש תקריב את מנחת בכוריה (ויקרא ב, יד), לזכר על היציאה שהיתה בחדש האביב. גם זו הפעם הראשונה שהפליא ה' לעשות מעשים גדולים נגד הטבע.

שנית, צונו לזכר על התשועה השנית הרוחנית, שלא נקריב מן החדש שום מנחה עד הביאנו ביום הבכורים שתי לחם ככתו' (ויקרא כג, יז), והיא נקראת ראשית שנא' קרבן ראשית תקריבו (ויקרא ב, יב), וכתו' והקרכתם מנחה

147 כך לשון הפסוק: 'ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו', ברם, הדור שעתידי להיכנס לארץ אינו דור יוצאי מצרים שהרי כולם מתו במדבר, ואם כן כיצד נאמר בפסוק: 'ואותנו הוציא משם'. אלא מכאן שקיבלנו את כל הטובות שנעשו לאבותינו.

148 נמחקה מילה בכתב היד, ומעליה נכתבה מילה זו בכתב שונה מהפנים.

149 הבעלי חיים.

150 היינו: ששניהם. האות כ"ף מיותרת.

חדשה לה' (ויקרא כג, טז). כי כן התורה נקראת ראשית,¹⁵¹ וישראל נקרא ראשית¹⁵² תבותא (ירמיהו ב, ג).

ואולי היו שתי לחם להורות על שתי תורות שבכתב ושעל פה, או עשה ולא תעשה, או שלמות הדעות ושלמות המעשים כנגד נעשה ונשמע, או מצות שבין אדם למקום ושבין אדם לחברו. גם השנים תחלת רבוי, רמז כי מלבד הדת השכלית החסרה, יקבלו דת אלקית שלמה. ועוד יורה כי ה' לבדו אחד בלתי מקבל חלוקה, ובמציאותו נאמין גם נקבל אלקותו באמרנו שמע ישראל |ה' אלקינו ה' אחד| (דברים ו, ד) וגו', ועמו נקבל ונשמע לתורתו שנייה לו ומקבלת חלוקה, כי רבו <כמו>¹⁵³ רבו מצותיה כידוע, ורובם תלויות באיברים המקבלים חלוקה.

והיתה המנחה הזאת מן החטים שהם מאכל אדם להורות כי ביום ההוא הוא יום קבלת התורה הקרבנו עצמנו לפניו ית', וקבלנו המאכל הנפשי הוא מאכל האדם השלם וממאכל הבן הסומך על שלחן אביו. והיו חמץ, ביען כי ע"י קיום מצות התורה נסיר היצר מבשרנו ונשיב חמרנו אל תחת עבודת ה' והיו כל מעשנו לפניו לרצון, וכאלו נזבח יצרנו על האש.

עוד זאת על הספירה בין זה לזה, להורות על דבוקם יחד וכי השחרור הגופני היה למען הגיענו אל השחרור הרוחני, והוא המוכן ג"כ תחת מילות ברכוש גדול (בראשית טו, יד), כי מילת גדול¹⁵⁴ תורה שלמות הנפש, לזה כתוב ומי גוי גדול אשר לו ואלקים קרובים אליו| (דברים ד, ז) וגו', וכן כת' באברהם ואעשך לגוי גדול (בראשית יב, ב), וכמו שדרז"ל [= שדרשו רז"ל].¹⁵⁵ ויען¹⁵⁶ כי הנסים אשר נעשו בין כך ובין כך היו סלם לעלות על ידיהם אל המדרגה המעולה הזאת כמו שנא' בסמוך, לכן אנו מונין ימים ושבעות

151 בראשית רבה (א, א): 'ואין ראשית אלא תורה, היאך מה דאת אמר (משלי ח, כב) ה' קנני ראשית דרכו'. ראו הערה הבאה.

152 אומנם דרש זה והדרש המוזכר בהערה קודמת נמצא בבתי מדרשות, מהדרות ורטהיימר, ירושלים תשט"ו, ח"ב, עמ' שנו, אבל נראה לי שהמחבר הסתמך בזה על פירוש רש"י לבראשית (א, א).

153 תוספת זו כתובה בכתב שונה מהפנים.

154 כי מילת רכוש מוכן מאליו שהיא מכוונת למשהו גופני.

155 נראה כי כוונתו לבבלי, פסחים קיז ע"ב: 'ואעשך לגוי גדול, זהו שאומרים אלהי אברהם', רמז לגדלות רוחנית.

156 בכתב היד כתוב כך: 'שדרז"ל ויען'. אבל בכתיבה מאוחרת נכתב קו מפריד בין שתי המילים הללו (כך: שדרז"ל I ויען), ובגיליון נכתבה, בכתב שונה מהפנים ובאותיות גדולות, המילה: 'ויען'. תיקונים אלו מלמדים שהמתקן סבר שיש כאן קטע חדש. ויש עוד מקומות בכגון זה ולא ציינתים.

אשר ביניהם, כי על ידיהם נגיע ליום החמשים הקדוש הנ"ל, ובוה נודה היות היציאה בנסים ונפלאות התחלת התנועה, והנמשכים אשר נזכיר הם מה שבין, ויום החמשים הוא סוף התנועה ותכלית התכליות כלן, כמו שכתוב בלוי'ם ומבין נ' שנה ישוב מצבא וגו' ושרת את אחיו (במדבר ח, כה-כו), כלו' כי אחר [ש]עבר ונתחנך כל אותם השנים הנה נשתלם בלמוד יוכל ללמד אחרים כמ"ש ושרת את אחיו, ולכן אין לנו להשתמש בתורות הקדומות, ולא להראה לפניו ית' בדת נמוסי ושכלי, רק בדת אלקי אשר קבלנו ביום ההוא. ולזה נקרא יום הבכורים כי נקריב מנחה חדשה לזכר על קול התורה החדשה אשר נשמע בארצינו, והם שני מיני ביכור¹⁵⁷ וראשית המנחה הנקראת קרבן ראשית (ויקרא ב, יב), והתורה האלקית שגם היא נקראת ראשית דרכו.¹⁵⁸ אמנם לא בחר ה' לתת תורה זו לעמו ישראל תכף אחרי צאתם ממצרים מפני שתכבד קבלתה עליהם, כי לא נוסו בהם ולא היו מאמינים בדבור ה' אל נביאנו ולכן רצה להנהיגם לאט לאט במדת הבטחון, והיראה, והתחלת, בנ' ימים¹⁵⁹ מספר והתנהג עמם כמו שיתנהג הרופא עם החולה כי טרם יאכילנו ההרקה או התרופה ישקנו משק'ים מה ג' או ה' או להכין החמרים אל קבלתה, כן ישראל שנפלו בחולי האמונות הנפסדות במצרים הוצרכו להכין עצמם אל קבלת האמת להתנסות בכמה נסיונות.

ראשונן כמ"ש ושם נסו (שמות טו, כה), לבעבור נסות אתכם (שמות כ, יז) וגו', ולכן כתוב אני ה' רופאך (שמות טו, כו), ולכן ראשונן עמוד אש וענן הולכים לפנייהם ומלאך ה' עמם.¹⁶⁰ הענן המוליכם ביום ירמוז על השחרור הגופני כי ה' הולך לפנייהם לנחותם בטח, והאש לילה ירמוז אל אור התורה ואש דת המאירה להם בלילה וחשך סכלותם, להורותם הדרך ילכו בה והמעשה אשר יעשון.

שנית, ויבקעו המים [וגו'] והיו להם חומה (שמות יד, כא-כב), וינער ה' את מצרים בתוך הים (שם שם, כז). בו האמינו בכח ה' ויאמינו <בה'> במשה עבדו (שם שם, לא).

שלישית, באו מרתה, ויורה ה' עץ וימתקו המים ושם שם לו חק ומשפט (שמות טו, כה), כמו שביארנו במקומו.¹⁶¹ ועוד מעט באו אלימה ושם י"ב

157 כלומר, יום ביכורים הוא לשון רבים כי מדובר בשני מיני ביכור, וביכור היינו ראשית.

158 לעיל, הערה 151.

159 מעל למילה 'מים' נכתב סימן מסוים, שאיני יכול לפענחו.

160 היינו כדברי הכתוב (שמות יג, כא): 'וה' הלך לפנייהם יומם בעמוד ענן לנחותם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם ללכת יומם ולילה'.

161 היינו בפירושו לתורה שלא הגיע לירינו.

עינות מים ושבעים תמרים (שם שם, כז) כאלו נתהוו שם לתועלות ולהנאות כנגד י"ב שבטי י"ה ושבעים נפש שירדו מצרי'ם, או כנגד שבעים זקנים מנהיגים אותם,¹⁶² וזה פלא לעיני הרואי'ם והשומעים, ויכירו כי בחר ה' בכני יעקב שנים עשר הנכללים בשבעים נפש שירדו מצרימה.

רביעית, המטיר להם לחם מן השמים ויצא העם ולקטו (שמות טז, ד) וגו', בו ידעו כי יערוך שלחן לעמו במדבר ולא יעזבה¹⁶³ למקרה ופגע.

חמישית, הוריד להם <השלו> ע"פ שאלתם לא מרצונו כמו שפירשתי <שם>.¹⁶⁴ ששית, באו לרפידים ואין מים לשותות והוציא להם מים מצור.

שביעית, הראה להם נצחון מלחמת עמלק. רמז להם כי <באלו> הז' נסים נצחו מלחמת היצר וסרו מן הדרך העקומה ועקלקלות <ובאו אל> הדרך הישרה. וכנגדם צוה שבעה שבועות תספר לך (דברים טז, ט). ואמרו (מנחות

סו ע"א) מצוה למימני יומי, זכר לשחרור הנפשי מזהמת הנחש הנז'כר.¹⁶⁵ ומצוה למימני שבועי (מנחות שם), זכר למראות הז' נסי' הנזכרים על ידם זכו אל השיחרור והזיכור <הנז'כר>. גם מניין הימ' זכר למן היורד יום יום ומנין השבועים זכר לשביתתו ביום שבת, ובשבת נתנה תורה לכולי עלמא (שבת פו ע"ב). גם הראשונים בקשו ומצאו שנות האדם נחלקים לחלקים עשרה, כל חלק על מספר ז' שנים.

ואחרי הורגלו בנסי' ונפלאות אלה לא <נוסה בהם אדם מעולם>¹⁶⁶, באו לידי מדות הבטחון, והיראה, והכנע תחתיו ית', והשתעבד אליו, ואז נעשו נכונים וראויים לקבל תורה ומצות כי יאמינו בהשגחתו ית' וית'¹⁶⁷ שמו. וזה נרמז <בביאת>¹⁶⁸ יתרו אשר אחרי כל הדברים האלה בא להתגיר, ושמו מוכיח עליו כי לו יתר שאת על כל שאר בני אדם, וכן הורה ולא בוש ברוך ה' אשר הציל וגו' עתה ידעתי (שמות יח, י-יא) וגו'. ולכן אמ' וישמע יתרו (שם שם, א) וגו', לומר אם כח הדברים הנשמעים היה כל כך גדול עד שבא יתרו אל משה <והודה> כנזכר, על אחת כמה וכמה שהרואים אותם בעיניהם ולמענם נעשו שייקל להם לבא להתכסות בסתר עליון ולישא עליהם עול

162 כדברי רש"י שם.

163 עדיף: יעזבם.

164 ראו הערה 161.

165 עד עתה לא הזכיר זאת, ואולי נזכר עניין זה במה שחסר בהקדמה.

166 בכתב היד נמחקו כאן כמה מילים, ובגיליון נכתבו דברים אלו בכתב יד שונה מהפנים.

167 ראו לעיל, הערה 103.

168 תוספת זו כתובה בכתב שונה מהפנים.

תורתו, ולזה ספר משה לחותנו את כל אשר עשה ה' לפרעה ולמצרים על אודות ישראל למען ידע כי רבו נסי ה' עמם יותר ויותר מאשר שמע. לכן לפי דעתי על הדמיון הזה נהגו עם ישראל בכל מקומות מושבותיהם לקרוא הפרקים המעולים האלה מפסח עד עצרת,¹⁶⁹ להיותם מלאים מוסרים טובים ונכוחים להמשיך לב כל קורא במ וכל שומעם אל עונה, יראה, זהירות, קדושה, פרישות, חסידות, אהבת התורה, והכניעה לעבודתו, לרוץ אל המצווה ולברוח מן המוזהר, עד כי ביום הביכורים יעלו לראות את פני ה' לקבל תורתו ברצון שלם וטוב, כמו שנטהרו ישראל וכבסו שמלותם והיו נכונים לשמוע דבר ה', כאלו בכל שנה ושנה יקבלו ישראל התורה מפיו ית' והיו מצותיו חדשות עליהם ויעשו בנפש חפצה לא כמוכרחים, על כן אמרו ז"ל (בבא קמא ל ע"א) האי מאן דבעי להוי חסידא לעיין במילי דאבות. ולכן נעשה זכר מקבלת התורה, ואחר כך יורו על מדות טובות שהם סיבה ודרך לקבלת מלכות שמים. גם יעשו זכר ממאמרות הבריהא, מהמבול, מנסיונות אברהם אבינו, ממכות מצרים, מנסי הים, מנסיונות ישראל. כל אלה הם דברים כמעט כוללים כל ספורי התורה כידוע למבינים. ועוד הוסיפו פרק שישי נקרא קניין תורה, כלו סובב בשבח התורה והכרחיותה ובשבח לומדיה. ואחריהם נקרא ספר רות, בו נתגיירה רות וקבלה עליה עול תורה ומצות, וממנה נולד דוד מלך ישראל, כי בתורה מלכים ימלוכו (על פי משלי ח, טו). וטעם שני¹⁷⁰ לזה עוד כי להיות שמחת הימים האלה רבה כי עת הזמיר הגיע, ועת קציר שעורים הנה כא',¹⁷¹ והסתו עבר, והגשם חלף הלך לו, עד כי

169 קיימים מנהגים שונים לזמן הקריאה של פרקי אבות. כאן מוזכר שהמנהג הוא עד שבועות, כפי שהיה באיטליה, ראו שרביט, אבות, עמ' 261. לכן בהמשך כתב ר' דוד 'ואחריהם (אחרי סיום פרקי אבות) נקרא ספר רות', שקריאתו בשבועות. על מנהג זה בזמן ר' דוד אנו קוראים גם בדברי ר"י מוסקאטו, נפוצות יהודה, דרוש יח, דף קסג ע"א: 'ולא על חגים היה מנהג ישראל תורה לקרות פרקי אבות מפסח עד שבועות שכולם מוסרים ומידות להכין עצמנו אל התורה'.

170 בדומה לכך כתב ר"ד אבודרהם, תפלות הפסח, ירושלים תשכ"א, עמ' רמה, בשם ר' ישראל בן ישראל: 'וגם זה הזמן שהוא זמן הקציר הוא מזומן ומוכן לנועע החלק המתעורר מן הנפש וללהטו אחר רוב התאוה ובקשת רוב ההנאות וצריך להשקוט ולתקנו במה שיש בזאת מן המסכתא מן המוסרים המביאין לפרישות והכנעת הנפש ושברונה ומניעתה מלבקש מה שזיקנה כדי להציל אותה ולתקן נהיגת המדות להיותה הולכים על קו המוסר והדעת'. ומעין זה כתב גם ר"ש די אוידיא בהקדמת ספרו מדרש שמואל על מסכת אבות בשם 'מצאתי כתוב'.

171 הנה כאחת. כנראה ר"ל הגיעו כאחת. ויותר נראה שצ"ל: הנה בא.

לאילו הסבות ארכה השמחה ותגדל עד מאד בדברים הגשמיים. לכן זרזונו קדמונינו למען השקיט רתיחת היצר וגאות הבשר, לקרוא הפרקים האלה בימים האלה, כי מהם נכיר אימות תורתנו כי אלקית היא, וכמו שנפרש כי שלשלת המקבלים ראשון ואחרונים תעיד עליה, ונקבל עול מצותיה באהבה רבה. ושני הטעמים נכונים, אך הראשון עיקר. והנה <נקראת>¹⁷² המסכתא המעולה הזאת מסכת אבות, ביען כי לאלה החכמים <הנקובים>¹⁷³ בה הולידו התלמידים ומסרו להם קבלת התורה ופירושה, וכמו שאדם היה האב הראשון הכשר¹⁷⁴ וכל הדרות הנמשכים נקראו זרעו ובניו ותולדותיו, כן משה רבינו עליו השלום היה האב <והמלמד> הראשון, וכל הדרות הנמשכים אחריו בקבלת התורה וביאוריה ובעשיית מצותיה נקראים בניו ותולדותיו, כי התלמידים קרויים בנים ותולדות, כמו שאמר הכתוב ויצאו בני הנביאים (מלכים ב, ג, ג), ואלה¹⁷⁶ תולדות אהרן ומשה (במדבר ג, א) וגו'. וכן המלמדים קרויים אבות, שנאמר אבי אבי רכב ישראל ופרשיו (מלכים ב, ב, יב). ואם האבות¹⁷⁷ ימציא חומר <הנה>¹⁷⁸ המלמדים ימציא הצורה השלימה, על דרך וייצר ה' אלקים את האדם עפר מן האדמה (בראשית ב, ז), ואחר כך ויפח באפיו נשמת חיים (שם). עד כי אדם היה אב בהולדה, נח אב¹⁷⁹ בישועה, אברהם אב באמונה, משה אב

172 בכתב היד כתוב: נקר. מילה זו נמחקה, והתיקון נכתב בגיליון בכתב שונה מהפנים.

173 זו מילה שחלק ממנה מתוקן בגוף כתב היד ובכתב שונה מהפנים.

174 דבריו אינם מוכנים. הרב שאול אלתר הציע להגיה: הבשרי, כלומר החומרי. לאמור, אדם ונח מייצגים את החומר, ולכן אדם אב בהולדה, ונח אב בישועה שהציל את העולם מכיליון גופני. אבל אברהם ומשה מייצגים את הצורה, הרוח. אברהם אב באמונה שהביא לעולם, ומשה אב בתורה ומצוות. דומה בעיני שצ"ל: כשרי. אצל פילון שם זה מקביל ל'עברי' בענייני מוצא ולשון. נראה שר' דוד נמשך אחריו, ראו לעיל הערה 136. אלא שלשונו של ר' דוד אינה נוחה להצעה זו, ולכן דומה שהצעה הראשונה עדיפה.

175 בספרי (ואתחנן, לד): 'וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים שנאמר ויצאו בני הנביאים אשר בבית אל אל אלישע, וכי בני נביאים היו והלא תלמידים היו, אלא מיכן לתלמידים שקרויים בנים... וכשם שהתלמידים קרויים בנים כך הרב קרוי אב שנאמר ואלישע ראה והוא מצעק אבי אבי רכב ישראל ופרשיו'.

176 בבבלי, סנהדרין יט ע"ב נאמר: 'כל המלמד בן חבירו תורה, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו, שנאמר ואלה תולדות אהרן ומשה'.

177 אין כוונתו לאבות מלמדים (כמו שכתב מקודם) אלא כוונתו לאבות בהולדה.

178 תוספת זו כתובה בכתב שונה מהפנים.

179 כלומר, מכאן ואילך אלו אבות בכחינת מלמדים.

בתורה ומצות, ולזה זכה¹⁸⁰ לארבע מדרגות, נבואה, כהונה, מלכות, מחוקק היינו נותן תורה. הא' נגד אברהם שנקרא נביא.¹⁸¹ הב' כנגד נח שפָּפָר¹⁸² והושיע העולם כלו מכליון. מחוקק כנגד עצמו כי רץ למצות ה' תמיד ולא <שנה¹⁸³>. והמלכות כנגד אדם ששמע לקול אשתו ולא משל ביצרו.¹⁸⁴ ואחרי היות המסכתא הזאת רבת התועלת ומלאת מוסרים ומדות מעולות והדרכות ישרות אל השגת הטוב העליון, וראיתי עליה פירושים חדשים גם ישנים, לא דרך זה כדרך זה, זה מקצר וזה מאריך. גם רבים מהם לא בקשו להדביק הפרקים והמאמרים בטוב טעם ודעת. הואלתי גם אנכי הצעיר באלפי והמכיר את מקומי דוד בכמ"ר אברהם פרווינצאלו זצ"ל, לדבר עליה דברים, ולמצוא טעם וסברה להסמיכות הנ"ל, כי במשנה תורה דרשינן סמוכין לכולי עלמא (יבמות ד ע"א). וה' יודע כי לא להתגדר ולהתגדר עשיתי, זולת כי אותה אהבתי ועטרת לראשי שמתיה עד כי קראתיה בתוך קהל ועדה ובסוד חכמים ונבונים עם ביאורי הקצר הזה לא פעם ולא פעמים, ולא הרחיקוהו. לכן בחרתי לכתוב אותו על לוח ולהוציאו החוצה להועיל ולזכות בו את הרבים. ומה' אשאל העוזר לכויין אל האמת ואל הטוב והנכון, ויהיו דברי לחן ולחסד לפניו ית' ולפני כל קורא בה, כמאמר המשורר יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי (תהלים יט, טו).

אך טרם החילי ליכנס בעובי קורת המלאכה אומר כי המחבר והפועל לזאת המסכתא היה ר' יהודה נשיא נקרא בשם רבינו הקדוש לסבה ידועה,¹⁸⁵ אשר חברה בכלל שתא סדרי משנה המפורסמים, וחמדה זו¹⁸⁶ נושאה הוא למודים

180 לא ברור מה קשורה זכירתו של משה כמה שאמר המחבר קודם לזה. אולי רצה לומר שהואיל וקודמיו היו אבות בתחומים שונים, לפיכך משה ירש מהם את התכונות הללו.

181 שהרי כשלקח אבימלך את שרה, אמר לו ה' בחלום הלילה: 'זעתה השב אשת האיש כי נביא הוא' (בראשית כ, ז).

182 ניקדתי לצורך הבנה. לדבריו זכה משה לכהונה כנגד נח, ולכן כתב המחבר שנה כפר וכו', כמו שהכוהן מכפר על המביא קורבן, או על עם ישראל. נראה שהוא מסתמך גם על דרשת חז"ל שהביא רש"י על הפסוק: 'ומלכיי צדק מלך שלם... והוא כהן לאל עליון' (בראשית יד, יח): 'ומדרש אגדה [מדרש תהלים עו, ג] הוא שם בן נח'.

183 כלומר, לא שינה מצויו ה', אלא עשה הכל כפי שנצטווה.

184 צריך בירור מה כוונתו. הרב שאול אלתר כתב לי שכונתו לומר שהרי אדם היה מעותר למשול ולמלוך על יצרו ועל ביתו וחטא בוה. לפי הצעתו עולה שיש בוה הברל מהקודמים, שהם עשו בפועל ומשה קיבל כנגדם, ואילו כאן אדם היה עשוי לעשות כן, ומשה קיבל כנגד מה שהיה מעותר לעשות.

185 כנאמר בבבלי, שבת קיח ע"ב: 'שלא הכניס ידו תחת אבנטו'.

186 הקריאה של מילה זו אינה ודאית.

טובים, מוסרים ישרים, הדרכות והערות עם הודעת גנות הפחתיות ושבח המעלות, כנראה לעין כל מעין בהם, ולא נפל בדברי החכמים הנכתבים בה מחלוןות כלל כי הכל הולך אל מקום אחד. וצורתה היא סדור שלשלת דורות מקבלי מסורת התורה ופירושה איש מפי איש ממש אדון הנביאים,¹⁸⁷ אב הכהנים,¹⁸⁸ ראש המחוקקים ומלך¹⁸⁹ המלכים אשר מלכו בעם ה', עד רבי יהודה הנשיא הנזכר עם מאמרים נאותים לחכמים הנקובים, כל מאמר ומאמר מהם על מקומו ועל מכונו יבא בקישור נאה וטוב, ולא בקרי והזדמן כמו שחשבו קצת, אך תכליתה הוא להגיע האדם אל יראת ה' ולקררת שם חסיד וקדוש עד שידבק בו ית' וית'¹⁹⁰ שמו, שזהו סוף כל האדם החי כשכל¹⁹¹ ההולך בדרכיו כמו שכתוב ובו תדבק (דברים י', כ), לכן קראתי ביאורי זה חסדי אבות, והסבה גלויה.

זאת לדעת כי עם היות <נושא> זאת המסכתא נבדל מנושא המסכתות האחרות כי לא יבא בה פירוש וביאור דין מדיני התורה חקיה ומצותיה ומשפטיה ככל שאר סדרי משנה, הנה היו דבריה ומאמריה מועילים וצריכים מאד ועל עמודיהם תשען התורה כלה, עד כי ההכרח לא יופי ההלצה ונעמימות

187 נמנו כאן ארבעה פרטים, ונראה שמקורו של ר' דוד הוא בדברי ר' ידידיה, ראו פילון, כתבים, כרך ג, על השכר והעונש, עמ' 253 (53). והרי חלק מהאמור שם: 'באמצעותה של יראת שמים| זכה [משה]... גם בארבעה פרסים מיוחדים במינם: המלכות, חקיקת החוקים, הנבואה והכהונה הגדולה'. ובעמ' 254 (56) יש הסבר לפרט הרביעי, ובכך יתיישב האמור בהערה הבאה, ואלו דברי ר' ידידיה שם: 'הכהונה הגדולה, שדרכה ישכיל, בהיותו נביא, לשרת את ההויה, ויעלה את ההודיות למען נתינו העושים חיל, ואם יחטאו יעלה תפילות ותחינות לכפר עליהם'. ארבע תכונות אלו של משה נזכרות גם אצל פילון, כתבים, א, על חיי משה, עמ' 273 (3-2).

188 כינוי זה למשה לא מצאתי, ולכאורה אינו מובן. אמנם נחלקו רבותינו (בבלי, זבחים קא סע"ב – קב ע"א) אם משה שימש בכהונה כל ימיו במדבר או רק בשבעת ימי המילואים, אבל הכל מודים שזרעו הם לוויים. אולי כוונת רבנו לומר שהוא היה הראשון ששימש בכהונה בעת הקמת המשכן. ראו הערה קודמת, ועל פי האמור שם צריך לומר שכוונת רבנו היא שמשה היה אב, הגדול, החשוב במשרתי ה', שהרי כידוע המשמעות הבסיסית של כוהן היא משרת. ראו גם פילון, כתבים, כרך ג, על החוקים לפרטיהם, עמ' 55 (164): 'שהתורה היא, במובן מסוים, הכשר לכהונה, והאדם החי על פי המצוות חשוב מניה וביה ככוהן, וליתר דיוק ככוהן גדול'.

189 על פי ויקרא רבה (לא, ד): 'רב נחמן אמר מלך זה משה דכתיב ויהי בישורון מלך' (דברים לג, ה), וכן במקומות נוספים.

190 ראו לעיל, הערה 103.

191 נראה שכוונתו לומר: כמו שיקרה לכל הולך בדרכיו, ואולי צ"ל: לכל. אולי כוונתו לומר: כאשר ישכיל (מלשון שכל) ההולך בדרכיו, וזה דחוק.

הדבורים וצחות הלשון הביא אלה החכמים לדבר כאלה. והיתה זאת המסכתא ראויה להיות ראשית לכלן לגודל מעלתה והיא סבה לכל שאר המשניות הנמשכות אחריה, ואולי אחרונה וסדרה קרובה למסכת עדיות כי גם היא מלאה מאמרי חכמים פשוטים בלי מחלקת.

אמנם הטעם אשר הביא אלה החכמים לדבר באלה המוסרים עם היות דרכם להתעסק בדינים לבד, הוא כי חז"ל ראו בעין שכלם כי האדם להיות עפר יסודו לא יוכל המלט מהיות נמשך אחריו רוב ימיו ושנותיו. ואף כי הנפש האלקית אשר נופחה בו תחתור בכל עוז לתקן עוותו ולמלאת חסרונו, לא תוכל לו כי עליו יצדק מעוות לא יוכל לתקן (קהלת א, טו) וגו' כי אם בקושי, וכמו שאמרו ז"ל ראינו בני עלייה והנם מועטין (סוכה מה ע"ב), ביצן כי הכח הגופני גובר ומתחזק מאד מאד, כי הוא רוב בנין ורוב מנין והנאותיו קרובות ומורגשות. ולזה היה שמו אדם, כי חלק אדמתו נכר בו, לא כן החלק הנכבד כי נעלם הוא. וכמו שאמרו ז"ל (קהלת רבה ט, ח) י"ג שנים קדם יצר הרע ליצר טוב, והחכם אמר עיר קטנה (קהלת ט, יד; קהלת רבה שם) וגו'. ולז"א [=ולזה אמר] חכם אחר כי האיש המעולה הוא למשא כבוד לבני אדם מפני כי...¹⁹² הסכלות הוא קל לשאת אותו וכן ההפקר, ככה התבונה תכבד בנוחה עלינו ותהיה למשא כבוד. וכן כל שאר המעלות והמדות טובות.¹⁹³ ולזה חובה לחנך הקטנים כי ההרגל בטובות יעשה טבע שני¹⁹⁴ ולא יכבד משאו עליו.

גם רז"ל העירונו על ככה במסכת ברכות פרק א' (ברכות ג ע"א) והוא אמרם, תניא ר' אליעזר אומר ג' משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר הב"ה [=הקדוש ברוך הוא] יושב ושואג כארי שנא' ה' ממרום ישאג (ירמיהו כה, ל) וגו', סימן לדבר משמרה ראשונה חמור נוער, שניה כלבים צועקים, שלישיית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה, <עד כאן>.

כונתם לומר היא כי שנות האדם בעולם הזה הדומה ללילה הנם נחלקים לשלשה חלקים, והיה הילדות והשחרות הוא החלק הראשון כלו הבל וריק, כי כלם נוטים אל החן[ור], כי בתחלת שנותיו הוא תמיד צועק ללחם אייה,

192 כאן נוספו אותיות בין השיטין וגם נכתבו עוד אותיות בגיליון, כולן בכתב שונה מהפנים, ואת כולן אי אפשר לקרוא. לכאורה צ"ל: משא.

193 שאף הן משא כבוד. לדברים אלו אפשר לקשר את הפתגם 'האמת כבוד על כן נושאים מעטים' הנמצא בקדמונים בניסוח זה או בניסוחים דומים. ראו ר"מ המאירי בית הבחירה לאבות (ד, י), מהדרות ש"ז הבליון, מכון אופק, ירושלים תשנ"ח, עמ' 181, ובתיקונים והשלמות עמ' 496 נרשמו ציונים נוספים.

194 פתגם שגור אצל הקדמונים: הרגל הוא טבע שני.

והומה אחר הכלי הנעורים, והוא בער לא ידע כחמור נוער, ולא ישים מחשבתו לדבר טוב ולא למועיל רק לערב, עד כי הנפש הצומחת תגבר בו מאד. אך אחר כך בשנות הבחורות קרוב לימי העמידה, יכיר בחסרונו הקודם, ומהיום והלאה יתן כל לבו וכל מאדו אל קנין הממונות ויעשם עקר ויחיה חיי המועיל וזו פעולת הרוח החיוני הגובר אז באדם, מבקש להשתרר ולהתעשר ובקשת הכבוד. ובוזה ידמה לכלבים היושבי' על משמרת ביתם וצועקים על הגנבי' פן יקחו כל אשר בבית, כן יצעק האדם ויהמה לקבוץ על יד בכל מאמצי כח, והימים הראשוני' יפלו בחשבו כי עתה פקח עיני שכלו והגיע אל המדרגה העליונה, והיתה הצעקה רבה כי חמדת הממון סבה קרובה אליה, כמו שאמר הכתוב באברם ולוט ולא נשא אותם הארץ לשבת יחדו כי היה רכושם רב (בראשית יג, ו) וגו', ותכף ויהי ריב בין רועי מקנה אברם (שם שם, ז) וגו' עד כי בסוף ויפרדו איש מעל אחיו (שם שם, יא). ובפ' וישלח כתי' ויקח עשו את נשיו ואת בניו וגו' וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו כי היה רכושם רב משבת יחדו (בראשית לו, ו-ז) וגו'.

עוד דמה אותם לכלבים ביען כי הם ממוזג שו[נה] מכל שאר הב'ח, ¹⁹⁵ ומזוגם ¹⁹⁶ יותר רך וידמו בצד מה למזג האנשים, גם אהבתם וחבתם על אדוניהם רבה היא מאד.

ועוד טעם שלישי כי הכלבי' הם לעולם רעבים כמו שאמר הכתוב והכלבים עזי נפש לא ידעו שבעה (ישעיהו נו, יא) ומזונם בא להם בקושי (על פי שבת קנה ע"ב), כן האדם בזעת אפו יאכל לחמו והאובהי כסף לא יתפייסו בכל הון כמאמר החכם אוהב כסף לא ישבע כסף (קהלת ה, ט). אמנם אחרי ימי' ושנים כי יקרב אל ימי הזקנה יכיר באולתו וידע כי לא טוב עשה, וכי כל ימיו עד הנה היו מכאובים, יבקש לתקן את אשר עוות בשנים חלפו למו, ולכן ישא פניו אל הטוב וימאס בערב וירחק המועיל, ויישיר עשתונות לבו לדעת את ה' ולהבין בתורתו, וילך לבתי מדרשות וישאל פי היודעי' ויתור אחר הדעת והתעודה. ואז תגבר הנפש המשכלת, כי כבר עברו שני חלקי הלילה ויקרב לזמן עלות השחר ונץ החמה. ודמוהו לתינוק היונק משדי אמו כי ישוב לימי עלומיו, גם כי התורה נקראת אָם ¹⁹⁷ שנא' ואל תטוש תורת אמך (משלי א, ח) > וידוע כי התינוק בהיותו במעי אימו

195 ראו לעיל, הערה 149.

196 בכתב היה כתוב: 'והרגשם', ונמחקה מילה זו, ונכתב התיקון בגיליון בכתב שונה.

197 הניקוד נמצא בכתב היד. נראה שגם במילה הקודמת נמצא ניקוד, כעין סגול הפוך תחת האות אל"ף.

פיו סתום וקיבורו¹⁹⁸ פתוח וניזון מדברים כעורים. אך בצאתו מרחם אמו יפקח פיו ויסדם¹⁹⁹ הטיבור וינגק מחלב אימו שהוא מאכל זך יפה וטוב מאד ולא יחפוץ מכיעור התי...²⁰⁰ כן האדם בילדותו ונע[רותו] ובחרותו אין לו... ריכו... יפה וטוב כראוי לאדם כמה שהוא אדם, אך טיבורו פתוח וניזון מהטובות השפלות (והשפלות)²⁰² וירדוף אחר התאוות הגשמיות כמאכל[ע]רב ומשגל וכיבוץ[ד]...²⁰³ וכי[ו]צא. אך בהגיעו אל ימי הבינה והזקנה יפקח פיו לדבר כמו אדם וירסן תאוותיו השפלות והפחודות²⁰⁴ ויבקש לינק משדי התורה הנמשלה לח[לב] כמש"ה (ובלו) (ובלא) מחיר יין וחלב (ישעיהו נה, א) ולה שני שדים הינו מצוות שבין אדם [למקום] ומצוות שבין אדם לחברו, ומצוות עשה ומצוות לא תעשה, ותורה שבכתב [ותורה] שבע"פ²⁰⁵ <. והנה באופן זה האשה היא החמר אשר עד הנה מאנה לשמוע מוסר בעלה היא²⁰⁶ הנפש, הנה עתה תתחבר אליו ותתאו למטעמותיו ותכנע תחתיו כי הוא אישה ובעלה ואלוף נעוריה באמת, הנך רואה קושי הכנע החמר להשמעות השכל ולא יגיע אל זה רק באחרית ימיו.

אמנם הב"ה צועק על כל משמרה ומשמרה מפני כי כל רצונו וחפצו שהאדם יבחר בטוב מראשיתו כמ"ש ושננתם לבניך (דברים ו, ז), ואת בניהם ילמדון (שם ד, י), והגדת לבניך (שמות יג, ח), ולמדתם אותם את בניכם (דברים יא, יט), ורבים כאלה. ואם לא ייטיבו דרכיהם בראשיתם, יקראם לשוב כמ"ש שובו בנים שובכים (ירמיהו ג, יד), שובו אלי ואשובה אליכם (מלאכי ג, ז), עוד סמוך למיתתם יקראם לבא עדיו כמ"ש תשב אנוש עד דכה²⁰⁷ ותאמר שובו בני אדם (תהלים צ, ג), ואולי כי מלת הב"ה צועק כנוי לשכל האנושי אשר הוא ער...²⁰⁸ ותמיד צועק מרה על החמר להביאו תחת מוסרו הטוב, ולא יעזבנו מלדתו ועד זקנותו.

198 צ"ל: וטיבורו.

199 צ"ל: ויסתם.

200 שולי הגליון נחתכו כאן ובהמשך, ואין לדעת מה נכתב.

201 אי אפשר לקרוא את האות ראשונה ואת האות האחרונה.

202 מילה זו נראית מיותרת.

203 כאן כתובה מילה, ואי אפשר לקרוא כי השוליים נחתכו.

204 צ"ל: והפחודות.

205 כך כתב ראב"ע בפירושו לשיר השירים (ד, ט), וכן כתב רד"ק בפירושו ליחזקאל (טז, ז).

206 על פי ההקבלה הלשונית של חלקי המשפט עדיף כאן לומר: הוא.

207 בכתוב: דכא.

208 כאן נכתבה מילה חדשה על המילה הקודמת, ואי אפשר לקרוא את המילה הקודמת ולא

את התיקון.

ואולי רמז בשאגה הראשונה לקול ההורים והמורי'. והשנית, לקול המוכיחים והזקנים המיסרים בתוך קהל ועדה. והשלישית, לקול השכל עצמו ולקול הקריאה בתורה ובדברי הנביאים, כי אם לא האמין לקול מורי' ולקול מוכיחים, ישמע לקול שכלו כי רתיחת בהמיותו שקטה עליו.

ואולי ירמוז בזה אל מה שכתב החכם ר' ירדיה עמוד מ"ו וז"ל²⁰⁹ בקוצר, הנפש תחלק לג' חלקים, שכלי, ומשכנו במח. כעסני, ומשכנו בחזה. תאווני, ומלוני²¹⁰ סמוך לערוה. ולכל אחד מאלה ייחד לו ה' מעלה אחת. לשכלי, התבונה, ללמד מה לעשות ושלא לעשות. לכעסני, גבורה להחזיק כעסו בכח. לתאווני, ההתמזגות. ואלה הג' מעלות הם הג' שאגות הנ"ל, כי התורה זרזנו על קנין מעלות אלה, ולהחזיק ביד הפחתיות לכל יצאון מגבול היושר. ואולי להמשל התאווני לחמור, הכעסני לכלב, והשכלי לתינוק הנזכר. ועל הכונה הזאת ועל הדרך הזה רבו המאמרים בתלמוד אחד הנה ואחד הנה, וזה גלוי לכל הקוראים.

אמנם מה שהביא רז"ל לרבר כאלה בדרך משל וחנידה הוא מפני כי כל עקר דבורם ומאמרם של החכמים הנזכרים היה תמיד בדיני התורה חקיה ומשפטיה, כי אלה הם חלקי הישראלי במה שהוא ישראלי תורני. אמנם כד הו' חלשי מגירסייהו הו' אמרי מילי דבדיחותא,²¹¹ דרך לעג ושחוק על

209 ראו לעיל, ליד הערה 511. פילון, כתבים, כרך ד, חלק ראשון, אלגוריות החוקים, ג, עמ' 111 (114-115). ראו גם צ"א וולפסון, פילון, ירושלים תש"ל, כרך ראשון, עמ' 249, והערה 33.

210 מלשון 'מלון'. כלומר, ביתו, משכנו.

211 בבבלי, שבת ל' ע"ב איתא: 'כי הא דרבה מקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא, וברחו רבנן. ולבסוף יתיב באימתא, ופתח בשמעתא'. אבל כדברי המחבר לא נמצא. אבל בראשונים מובא כן והוא בשמונה פרקים לרמב"ם פ"ה, וכבר כתב ר"י ברלין בהגהותיו שלא ידע מקומו. וכן הוא במאירי למשלי (טו, כג); מגן אבות לרשב"ץ על אבות (ב, יב) וכל מעשיך יהיו לשם שמים; ר"י יעבץ על אבות (ג, יד) שנה של שחרית, וכו'. והנה בספר הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת ר"י שילת, ירושלים תשנ"ו, עמ' רמג, איתא ברמב"ם רק: 'כי חלשי רבנן מגירסא'. ועל פי נוסח זה כתב ר"מ צוריאל בחיבורו אוצרות הרב יצחק אברבנאל, בני ברק תשע"ב, עמ' רצו: 'בתרגום ר' יהודה אבן תיבון להקדמת רמב"ם על אבות שמונה פרקים יש שגיאה מצערת לא ידוע אם זה יצא מתחת ידי ר"י אבן תיבון עצמו או מהמעתיקים שהעתיקו הספר בפרק חמישי שם מופיע צריכה הנפש ג"כ להתעסק במנוחת החושים וכו' כמ"ש כי הו' חלשי רבנן מגירסייהו הו' אמרי מילתא דבדיחותא'. אבל יש לציין כי מאמר זה הובא גם על ידי ר' יעקב אנטולי, מלמד התלמידים, פר' בראשית, ליק תרכ"ו, דף ב' רע"ב. ולכאורה הוא לא נזקק לתרגומו של ר"י אבן תיבון, שהרי הוא ידע ערבית.

הנמשכים אחרי (אחרי) תאוות החמר, להמשיך לב התלמידים אל עבודת ה'. ולכן נקראו אגדות מן תרגום במשוך היובל (שמות יט, יג) במיגד שפורה, עד כי בראותם נער שוחק, או אוכל וצועק, היו אומרים לתלמידיהם הנה זה חמור נוער. וכראותם <הסוחרים הסוכביים הנה והנה ומבקשים>²¹² לאסוף הון היו אומרים אלו כלבים צועקים. וכאשר יראו זקן רווק בא לשמוע ד"ת [=דברי תורה] היו אומרים זה יונק מתחיל לינק משדי אמו, כאלו אבד זמנו. ובזה היו מלהיבים לב התלמידים אל הטוב האמתי. ועל הנושא הזה סוכביים רובי אגדותיהם וחדותם.

האמת כי לזאת הסבה עצמה בדרך זו הלכו בדברם בעניני חכמת הטבע או בחכמת התכונה, כי כאין הם בעיניהם זולתי מצות התורה ומשפטיה, והיו אלה להם לפרפרת וקינוח סעודה, כאמרם קנין ופתחי נדה הן הם גופי הלכות תקופות וגיימטריאות פרפראות לחכמה (אבות ג, יח). אך עוד יתנהגו בחין דות ג"כ בדברם בעניני מרכבה ומעשה בראשית ושאר סתרי תורה, ולא לסבה הנזכרת, רק להסתיר סודות התורה היקרים מפניני מעיני ההמון למען לא יהיו הדברים שהם כבשונו של עולם למרמס בפי אנשים ריקים ופוחזים, כי אין להשליך הפנינים והמרגליות לפני החזירים²¹³ כי לא יכירו. עוד טעם כולל לכולם, כי עשו זה לייפות ולהדר ולהעלות אכוונם²¹⁴ למעלה רמה, להעריכו לאזני הקוראים, כי גם גוף איש או אשה אף כי יהיה יפה בתכונת אבריו ושיוויים, לא יוכר יופיו ושלמותו אם לא יכסוהו וילבישוהו בכגדי צבעונים זהב ואבן יקרה. ויצא לנו מזה כי גם נשמתנו עם היותה טהורה ונקייה, עלינו ליפותה במעשים נאותים ודעות אמתיים. מלבד כי מצינו התורה בענין עץ החיים וד' נהרות והנביאים כלם דברו בחדות ומשלים לסבת הטעמים הנזכרים. וכן אמר החכם להבין משל ומליצה דברי חכמים וחדותם (משלי א, ו). לא כן עשתה התורה, ולא החכמים בדברם במצות וחקים, רק בביאור אמרו מה שאמרו. אך הסודות אשר למצות מסרם ה' למשה על פה, וכן דור אחר דור, ולא באו בכתב בפירושו, רק דרך חידות

212 תוספת בגיליון כתובה בכתב שונה מהפנים.

213 פתגם זה נמצא במקורות רבים, ואציין למקור אחד והוא מבחר הפנינים, שער החכמה קרוב לסופו. האריכו בזה וציינו למקורות ח' בראדי, דיואן שירי ר' יהודה בן שמואל הלוי, עם הוספות מאת א"מ הברמן, אנגליה תשל"א, ספר שני, שירי חול, הערות עמ' 200; י"ל זלוטניק, מדרש המליצה העברית, ירושלים תרצ"ח, עמ' 57-58.

214 אין לזה מובן. אולי צ"ל: אותם, או משהו דומה לכך.

בנו.²¹⁵ ולכן אין לנו לתת צורות למצות,²¹⁶ ולבטל משמעם ופשטם האמתי. והנה מאמריהם אלה יוכל האיש המעיין אם הוא דק השכל לדעת ולהבין לאיזה מאלה הראשים יפנה המשל והחן|ודה אשר יקשה משמעם בעיניו, וכל נכון וחכם יבין לאשורו.

לכן בראות חז"ל נטיית האדם אל החמירות נקלה מאד, וההגעה אל המושכלות ולקבלת תלמוד תורה כבדה ויקרה. והנסיון יוכיח, כי הנה לא נמצא בכל המון ישראל הרב היוצא ממצרים איש או אשה קטן או גדול שיתעורר ליקרב אל ה' ולשמוע מפיו תורה זולתי משה ע"ה. גם לא היה בכל הדור ההוא היוצא ממצרים מי שיבא אל הארץ זולת יהושע וכלב. לכן הרחיבו החכמים מענית דבריהם, והגדילו והאריכו הזירוים והמוסרים בזאת המסכתא, מצורף אל כל מה שאמרו במקומות אחרים, ונתנו דרכים כל הדורך בה ימצא שלם בעצמו, ויקל לו העיון בתורה וקיום מצותיה, וללכת בדרכיה דרכי ה'.

עוד הודיעו ראשונה איך תורתנו היא אלקית וכי נתנה ע"י אמצעים נאותים ושלמים הם אתנו, ה"ה²¹⁷ משה אשר דבר ה' עמו פנים <אל פנים>,²¹⁸ ויהושע אשר הכניס ישראל לארץ ע"י אותות ומופתים, והזקנים אשר ראו בעיניהם נפלאות ה' הרבים, והאמינו בה' ועבדוהו, והנביאים הקדושים אשר ה' ברוחו דבר עמהם ומאתו ית' יצאו <שלוחים>²¹⁹ אל עם ישראל לזרזם עליה, ואחריה אנשי כנסת הגדולה שגם רוח ה' דבר בם באופן זה עד כי נדע בלי חשש וספק היות תורתנו אלקית ולא אנושית, אשר לסבת זה נתנה בקולות וברקים וקול שופר וחרדה גדולה במחנה, למען עשות רושם גדול בלב המקבלים אותה.

והיתה ההודעה הזאת לחז"ל בראשית אלה המוסרים,²²⁰ להמשיך לב הקוראים לאהבת ה' ותורתו, ויטו אזנם ולבם לקול לומדיה בהכירם גודל מעלת התורה האלקית הזאת, וישתדלו בהגעתה, ויזדרזו לקיים מצותיה אף כי לא ידעו להם טעם נכון. כי יכירו וידעו כי לא דבר ריק הוא, אך אורך ימים בימינה כמ"ש כי היא חייכם וכדבר הזה תאריכו ימים (דברים לב, מז).

215 לכאורה צ"ל: באו.

216 כלומר, מובנים שונים כמו צורות שונות, וגם פרשנות אליגורית, וממילא שלא לפי המסורת. רבנו רמז כאן לרעות חיצוניות, ולא נרחיב בזה כאן.

217 הלא הם.

218 תוספת בין השיטין בכתב שונה מהפנים.

219 תוספת בין השיטין בכתב שונה מהפנים.

220 כלומר, זאת הסיבה שהמסכת פותחת בשושלת הדורות.

ועתה ראה כי אין באלה הנ"ל שמסרו התורה לאחרים, אחד מהם שמסר אותה לבניו ולזרעו אחריו. אולי ביען כי עם שצו ז"ל לא תהוי ממעברי אחסנתא אפי' מברא בישא לברא(ה) טבא (כבא בתרא קלג ע"ב, ע"ש), הנה לא יכשר זה זולת בטובות הפרטיות וחצוניות, אבל בטובות הכוללות ורוחניות אין מוסר'ים אותן רק לראוי'ים להם.

<וגם> המוסר הטוב הזה למדו ממשה הראשון בקבלה, והוא ממנו ית'. כי כמו שהוא ית' לא רצה למסור התורה למלאכים, כי לא להם יאתה, גם משה לא מסרה לבניו כי לא היו ראוי' לכך. ולז"א [=ולזה אמר] יפקוד ה' אלקי הרוחות (במדבר כז, טז) וגו', וה' השיבו קח לך את יהושע (שם שם, יח). כן עשה יהושע, או כי לא היו לו בני' ²²¹ או כי לא היו ראויים, ולכן מסרם לזקנים, וכן עשו כלם כנז'כר במשניות אשר לפנינו.

ועתה שמעו נא מורי ואלופי דברי פי חכם ר' ידידיה עמוד תק"ץ וז"ל [=וזה לשונו], ²²² בהיות משה סמוך למיתתו ונודע לו זה מפי ה', לא הלך בדרך מלך והדיוט, אשר זו דרכם להניח בניהם יורשי' אחריהם. אך עם היותו אב לב' בנים, לא בחר בא' מהם לרשת מדרגתו אחריו, כי היה נוצח הפעליותו של קרוביו ובני ביתו, ²²³ ואם היה חושד בניו, הלא יכול להגדיל בני אחיו אשר למעלותם זכו לכהונה, ואולי לא טוב לפניו לבטלם מן הכהונה, או חשב היות מהנמנע לאיש אחד להנהיג המלכות והכהונה יחד. כי השגחת השני היא בעבודת ה' ²²⁴, והראשון על העדה. או אולי, והוא יותר נכון, כי חשב כי זאת הברירה לא תיאור למשפטו, והקריבה לפני משפט ה' הרואה סתרי הלבבות. ואימות זה יתבאר מזה, הנה היה לו אהוב ובי' בית מנעוריו יהושע שמו, לא היתה אהבתו אותו כמלאכות המוניות, אך כחשק... ²²⁵ אשר ממנו ימשכו כל המעלות. זה היה בן ביתו ואוכל על שלחנו, והיה תמיד עמו זולת בעת נבואתו. והיה לו חלק בהנהגת העדה, לא לבד כמו משנה למלך רק מעצמו הרבה לעשות כמנהגו, עכ"ז [=עם כל זה] אף כי ידע בכל זאת וכי היה איש טוב וכבר נסה צניעותו בדבורים ומעשים ואשר היה עקב

221 במסכת מגילה (יד סע"ב) איתא, שלא היו לו בנים אלא בנות.

222 פילון, כתבים, כרך ג, על המידות הטובות, עמ' 202-203 (58-73).

223 כלומר, הוא התגבר וניצח את הרגש הפנימי שיש לו כלפי קרוביו ובני ביתו. בתרגום שנכתב בכתבים, שם, נאמר: 'לא השאיר את השלטון לאחד מהם מתוך כניעה לחיבת המשפחה ולאהבת הקרובים'.

224 תוספת בין השיטין בכתב שונה מהפנים.

225 כאן כתובה מילה או שתי מילים קשות לקריאה. אולי כתוב: תם ואלקי. בתרגום לעברית (לעיל, הערה 221) כתוב במקום זה: 'אלא האהבה השמימית, הצחה, האלוהית באמת'.

גדול היינו אהבתו את העם ההוא, ככל זאת לא העיז למסור בידו המלכות פן יטעה במחשבתו, ולא בטח במשפט אנושי ולא האמין לעצמו, התפלל לה' אשר לברו רואה הנפש הבלתי נראית ויודע סתרי השכלים, שיבחר בא' הנשיאים ראוי להנהגת העם, נשא כפיו הנקיים לשמים ואומ' יפקוד ה' וגו' [איש על העדה] (במדבר כז, טז) ע"כ [=עד כאן]. הרי כי אם הנהגת העדה לא הטיל על שכם בניו וקרוביו, כ"ש [=כל שכן] סתרי תורה ופי' המצות שבע"פ [=שבעל פה], לכן ע"פ ה' מסר הכל ליהושע כנ"ל בכתוב ובמשנה. לכן כל בר ישראל אשר יקרה נפשו בעיניו, יקרב אל ה' ויזדרז על קיום מצותיו וחקיו, וישתדל בכל עז להגיע אל מדרגת הזקנים או הנביאים כפי האפשר, וחי לעולם. כי זה תכלית האיש הישראלי בכלל כמ"ש ז"ל (סנהדרין רפ"י) כל ישראל יש להם חלק לעה"ב [=לעולם הבא] שנא' ועמך כלם צדיקים לעולם ירשו ארץ (ישעיהו ס, כא). ובזה נספיק בנושא וחמר הקדמתנו זאת, ומעתה נבא אל ביאור הפרקי' הנחמדי' הלז בעה"ו ית' וית' ²²⁶ וממנו לבדו יבוא עזרי, ואליו אשא כפי בתחינה ואומר

דרך ²²⁷ פקודיך הבינני ואשיחה בנפלאותיך (תהלים קיט, כז)
ואל תצל מפי דבר אמת עד מאד כי למשפטיך יחלתי (שם שם, מג)
דרך שקר הסר ממני ותורתך חנני ²²⁸ (שם שם, כט)

226 בעזרת הבורא (הצור וכדומה) וישועתו יתברך ויתעלה.

227 ההדגשה של האקרוסטיכון שלי (יש"ש).

228 לאחר משפט זה נכתב: 'אשא משלי ושירי על שבח החבור הזה כי טוב הוא' ואחר כך נמצא שיר, ואחריו מתחיל הפירוש. ויתרתי על העתקת השיר.

מקורות

מאור עיניים = מאור עינים, מהדורת ד' קסל, וילנא תרכ"ו
 נפוצות יהודה = ספר נפוצות יהודה לר' יהודה אריה מוסקאטו, ויניציא שמ"ט (1588); בני
 ברק, תש"ס
 פילון, כתבים = פילון האלכסנדרוני, כתבים, מהדורת סוזן דניאל-נטף, ירושלים תשמ"ו-תשע"ה
 שו"ת ר' משה = ראי' יאני (מהדיר) שו"ת ר' משה פרוכינצאלו, ירושלים תשמ"ט-תשנ"ח

רשימת הקיצורים

אסף, החינוך בישראל = ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך ב, תל אביב תרצ"א.
 [הדפס מחדש בתוספת הערות והשלמות, בעריכת ש' גליק, ניו יורק וירושלים תשס"א]
 בונפיל, הרבנות באיטליה = ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט
 בונפיל, כתבי עזריה = כתבי עזריה מן האדומים, מבחר פרקים מתוך ספר מאור עינים וספר
 מצרף לכסף, ההדיר והוסיף מבוא והערות ראובן בונפיל, ירושלים תשנ"א
 ווייס, אוצר = י"ש ווייס, אוצר פרקי אבות, ביבליוגרפיה של פירושים למסכת אבות שנדפסו
 משנת רמ"ה (1485) עד שנת תשע"ה (2015), לוס אנג'לס-ירושלים תשע"ו
 זינברג, עזריה = Azariah de' Rossi, *The light of the eyes*, Translated from the Hebrew with=
 an introduction and annotations by Joanna Weinberg, New Haven and London 2001
 זנה, טיולים בהיסטוריה = י' זנה, טיולים בהיסטוריה וביבליוגרפיה, ספר היובל לכבוד אלכסנדר
 מארקס, ניו יורק תש"י

נתניהו, אברבנאל = ב' נתניהו, דון יצחק אברבנאל, ירושלים תשס"ה
 סימונסון, תולדות = ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ה
 פרידברג, תולדות = ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, תל אביב תשט"ז
 שולוואס, חיי היהודים = מ"א שולוואס, חיי היהודים באיטליה בתקופת הריניסאנס, ניו יורק תשט"ו
 שפיגל, מרכבת המשנה = י"ש שפיגל, מסכת אבות עם פירוש מרכבת המשנה לר' יוסף אלאשקר,
 יוצא לאור עם מבוא והערות, לוד תשס"ז

שרביט, אבות = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים תשס"ד
 תשבי, קורדובירו = י' תשבי, דמותו של רבי משה קורדובירו בחיבור של רבי מרדכי דאטו,
 ספונות ז (= מחקרים ומקורות על צפת - ב), ירושלים תשכ"ג